পৰিদৰ্শন

৺শৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামী, আই, এচ, ও

প্ৰথম প্ৰকাশ—মে' ১৯৫৬

প্ৰকাশিকা
শ্ৰীভুবনেশ্বৰী গোস্বামী
জনাৰ্দ্দন দেৱালয়,
গুৱাহাটী

* * *

ছপাওঁতা
শ্ৰীকালীচৰণ পাল
নৱজীৱন প্ৰেছ
৬৬ গ্ৰে ষ্ট্ৰীট, কলিকতা-৬

* * *

দাম—দেড় টকা মাত্ৰ

* * *

সূচী

বিবেক-বিপৰ্য্যয়

——:0:——

(১)

পঁচিশ-ত্ৰিশ বছৰমান আগৰ কথা। তেতিয়া আমাৰ দেশখন অসম প্ৰদেশ নহয়, পূৰ্ব্ববঙ্গ আৰু অসম প্ৰদেশ।

বৰুৱাবাৰী গভৰ্ণমেণ্ট হাইস্কুল। আজিকালিৰ কেইবাখনো হাইস্কুলৰ দৰে তেতিয়াৰ হাইস্কুলৰ ঘৰ-বাৰী ইমান পকা-পকী নহয়, মাষ্টাৰসকলৰো দৰমহা কম; আৰু নিয়মকাৰণো কিছু ঢিলা।

ডাইৰেক্টৰ চাহাবজন কিন্তু বৰ চোকা। তেওঁ চাকু´লাৰ দিয়াত বৰ পাকৈত, আৰু তাতোকৈ পাকৈত সেই চাকু´লাৰ মতে কাম কৰে নে নাই এনে কথাবোৰ ধৰাত, আৰু ধৰি শাস্তি দিয়াত।

এনে সময়তে সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস বৰুৱাবাৰী হাইস্কুলৰ এজন মাষ্টাৰ—চতুৰ্থ, কি পঞ্চম, কি ষষ্ঠ, কি সপ্তম মাষ্টাৰ—

হেড্‌মাষ্টাৰ, চেকেণ্ড মাষ্টাৰ আৰু থাৰ্ড মাষ্টাৰৰ তলত কোনজন কি মাষ্টাৰ সকলো ল'ৰাই ভালকৈ বুজি নাপায়।

সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস নামটো কিছু নতুন। এতেকে কেনেকৈ এই নাম হ'ল তাৰ চমু বুৰঞ্জী কোৱাৰ আৱশ্যক।

সৰু কালতে পিতৃ-মাতৃদত্ত এওঁৰ নাম আছিল সৎৰাম দাস। গুৱাহাটীৰ আৰু কলিকতাৰ কলেজত পঢ়োঁতে কিছুমান ব্ৰাহ্ম ছাত্ৰৰ আৰু তাৰ পাচত এটা ব্ৰাহ্ম পৰিয়ালৰ সংশ্ৰৱ পাই সৎৰামৰ ঠাইত তেওঁ নাম ললে সচ্চিদানন্দ। আৰু যেতিয়া কলেজৰ পৰা বি. এ. ফেইল মাৰি ওলাই আহিল, তেতিয়া কিছুদিন কতো একো কাম-কাজ যো-জা কৰিব নোৱাৰি দেশসেৱা মহাব্ৰতত জীৱন প্ৰায় উচৰ্গা কৰি ঠায়ে ঠায়ে বক্তৃতা দি ফুৰিলে। সেই সময়ত স্বদেশী ব্যৱহাৰৰ আৰু বিদেশী বৰ্জ্জনৰ আন্দোলন। এই দেশসেৱা ব্ৰতত ফুৰোঁতে হঠাৎ তেওঁৰ মনত ভাব হ'ল যে, সচ্চিদানন্দ দাসতকৈ সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস নাম ললে তেওঁৰ মনৰ ভাব, শৰীৰৰ শক্তি আৰু সম্প্ৰতি লোৱা ব্ৰত—এই সকলোটিৰে সুন্দৰ সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰা হয়—তেতিয়াৰে পৰা তেওঁ নাম ললে সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস।

ইয়াৰ পাচত দেখা গ'ল যে, দেশসেৱা ব্ৰতত বক্তৃতা দিবলৈ সুযোগ বহুতো ওলায়, কিন্তু পেট পুহিবলৈ তিমান সুবিধা নাই—নিজৰ পেট পুহিবলৈ কিছু থাকিলেও, পৰিয়ালৰ কালে

মন দিয়া বৰ টান। সেইদেখি, কোনো হেগড ইন্সপেক্টৰ চাহাবক কৈ-মেলি ৪০৲ টকাৰ এটা মাষ্টাৰী চাকৰি ললে। সম্প্ৰতি সচ্চিদানন্দ সেবাদাস, আগত কোৱা হৈছে, বকৰাবাৰী চৰকাৰী হাইস্কুলৰ এজন মাষ্টাৰ।

মাষ্টাৰ হৈ তেওঁ তেওঁৰ বক্তৃতা দিয়াৰ অভ্যাস আৰু ব্ৰাহ্ম ধৰ্ম্মৰ নৈতিকতাৰ সূত্ৰবোৰ এৰা নাছিল; বৰঞ্চ এইবোৰৰ চৰ্চ্চা কৰিবলৈ স্কুলত সুযোগহে ঘটিছিল। স্কুলৰ ডিবেটিং ক্লাব, প্ৰাইজ সভা, ছাত্ৰোন্নতি সমিতিৰ বছেৰেকীয়া অধিবেশন, ৰামমোহন ৰায়ৰ বাৰ্ষিক উৎসৱ, ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ তিথি পালন ইত্যাদিবোৰত তেওঁৰ বক্তৃতাৰ ধ্বনিয়ে গোটেই সভামণ্ডপ তোলপাৰ লগাইছিল; আৰু তেনে তেওঁৰ ধৰ্ম্ম আৰু নীতিৰ সূত্ৰবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিবলৈ একোটা সুবিধা পাইছিল।

সেই সময়ত হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ বা আনন্দৰাম বৰুৱাৰ স্মৃতিৰ অৰ্থে বছেৰেকীয়া সভা নবহিছিল; আৰু শঙ্কৰদেৱৰ বা দেৱ দামোদৰৰ তিথিও এতিয়াৰ দৰে পালন কৰা নহৈছিল।

সেই সময়ত আৰু এটা কথা বিদ্বৎ-সমাজত প্ৰচলিত আছিল যে বি. এ. পাচ কৰা মানুহতকৈ বি. এ. ফেইল কৰা মানুহৰ ইংৰাজী ভাষাৰ জ্ঞান বেচি পূৰা; কাৰণ, ফেইল কৰা ডেকা-সকলৰ ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰতি ইমান আগ্ৰহ যে, তেওঁলোকে এই বিষয়ত বৰ বেছিকৈ মন দিয়াৰ কাৰণে বি. এ. পৰীক্ষাৰ

অন্য দুটা বিষয়লৈ তিমান কাণ কৰিব নোৱাৰে। তাৰ ফলত, অন্তৰ্দৃষ্টিশূন্য সহানুভূতিবিহীন বিশ্ববিদ্যালয়ে এনেহেন ইংৰাজী অভিজ্ঞ ডেকাসকলক ফেইল কৰি থয়।

সচ্চিদানন্দ সেৱাদাসে এই বিষয়তে প্ৰচলিত মতৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰিছিল, তেওঁৰ ফট্‌ফটীয়া ইংৰাজী বক্তৃতাৰ দ্বাৰা।

এই প্ৰকাৰে নানা প্ৰকাৰ কাৰ্য্য-কাৰণৰ সমন্বয়ত বকৰাবাৰী চহৰত এই খ্যাতি বিস্তৃত হৈছিল যে, সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস এজন বিদ্বান্, বক্তা, সমদৰ্শী, দেশসেৱাপৰায়ণ লোক। তেওঁ নিজৰ বা আন কাৰো সুখ-দুখ, লাভ-ক্ষতিলৈ বিচাৰ নকৰি, কাৰো প্ৰতি অলপো কৃপা বা শঙ্কা নকৰি, নিজৰ বিবেকে যিহকে ভাল বুলি কয় সেইদৰে চলে। ইংৰাজীত তেওঁ কয় যে, তেওঁ এজন fearless conscientious worker.

(২)

বকৰাবাৰী হাইস্কুলৰ পৰীক্ষা-হল। শাৰী শাৰীকৈ বেঞ্চ পতা। দেৰশ-দুশ মান ছাত্ৰই পৰীক্ষা দিবলৈ বহিছে।

সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস 'গাৰ্ড়' সকলৰ ভিতৰৰ এজন— তেতিয়াও ইন্‌ভিজিলেটৰ শব্দটো প্ৰচলিত হোৱা নাই; গতিকে, গাৰ্ড বুলিলে তাচ্ছিল্য কৰা নহয়।'

যিকালে সেৱাদাস যায়, সেইকালেই ছাত্ৰবিলাক নিজম। এনেকি, অঙ্ক কৰোঁতে দুই-চাৰিজনৰ মুখত যি গুণ্‌গুণনি উঠে সেই শব্দও নাথাকে। সকলোৱে জানে, সেবাদাস মাষ্টাৰ বৰ বিবেকী, তেওঁৰ আগত ধৰা পৰিলে ৰক্ষা নাই।

সেইদিনা পৰীক্ষা দিয়া ছাত্ৰৰ ভিতৰত আছিল অতুলকৃষ্ণ। অতুলকৃষ্ণ বুদ্ধিমান, চোকা ল'ৰা; শ্ৰেণীত প্ৰথম, দ্বিতীয় হৈ থাকে; এতিয়া তৃতীয় (আজিকালিৰ অষ্টম মান) শ্ৰেণীত পঢ়ে। অতুলকৃষ্ণ ইংৰাজীত সদায় শ্ৰেণীত প্ৰথম হয়; অঙ্কত অলপ কেঁচা। আজিকালিৰ দৰে তেতিয়া খেলাৰ তিমান প্ৰচলন নাছিল। কিন্তু অতুলকৃষ্ণই ফুটবল আৰু ক্ৰিকেট দুয়োবিধ খেলিছিল; আৰু মাজে-সময়ে অনুগ্ৰহ কৰি যেতিয়া চাহাবসকলে স্কুলৰ ছাত্ৰৰ লগত দুখন-এখন মেচ খেলিছিল, তেতিয়া স্কুলৰ এঘাৰজনৰ ভিতৰত অতুলকৃষ্ণ থাকিছিল। ইয়াৰ বাহিৰে কিছু দুষ্ট আৰু সাহসী বুলিও অতুলৰ অলপ খ্যাতি আছিল। সকলোৰে ওপৰত অতুলৰ মোমায়েক এজন হাকিম, আৰু ককায়েকে ইন্সপেক্টৰ চাহাবৰ বিশ্বাসী কেৰাণীৰ কাম কৰে।

সেইদিনা তৃতীয় শ্ৰেণীৰ অঙ্কৰ পৰীক্ষা। সচ্চিদানন্দ সেৱাদাসে অতুল বহা বেঞ্চৰ ওচৰে-পাজৰে কেইবাৰাৰো ঘূৰিছে। শেষত খপ্‌কৈ অতুলৰ আগত থিয় হৈ অতুলক সুধিলে,—"তোৰ চোলাৰ যোনাত সেইসোপা কি?" আৰু

এইবুলি কৈয়েই চোলাৰ মোনাৰ ওপৰেদি মূৰ ওলাই থকা ফটা কিতাপৰ পাত কেইখিলামান উলিয়াই আনিলে।

গোটেই হল নিমাত, নিস্তব্ধ!—হঠাৎ যেন বজ্ৰ পৰিল। অতুল থৰ্‌ৰা পৰি থিয় হৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে; আন ল'ৰাৰ বুকতো ধপ্‌ধপনি উঠিল।

সেৱাদাসে অতুলৰ উত্তৰৰ কাগজসোপা টোপোলা বান্ধি লৈ ক'লে,—"আহ, হেড্‌মাষ্টাৰৰ ওচৰলৈ।"

হেড্‌মাষ্টাৰৰ ওচৰ পাই সেৱাদাসে ক'লে—"ছাৰ, অতুলৰ জেপত এইবোৰ কিতাপৰ ফলা পাত। চাওক, জ্যামিতিৰ পাত। আজি ইহঁতৰ অঙ্কৰ পৰীক্ষা।"

হেড্‌মাষ্টাৰে ফলা পাতবোৰ চালে—হয়, জ্যামিতিৰ পাত! সুধিলে,—সি চাইছিল নেকি?"

সেৱাদাস—"চোৱা নাই হ'বপায়! মই কেইবাবাৰো মন কৰিছোঁ, তাৰ জেপৰ ওপৰেদি পাত কেইখিলামান ওলাই আছে। তিনি-চাৰিবাৰমান অহা-যোৱা কৰি শেষত তাক উঠিবলৈ কৈ চাওঁ যে এইসোপা।"

হেড্‌মাষ্টাৰে অতুলক বুদ্ধিমান আৰু চতুৰ ল'ৰা বুলি অলপ মৰম কৰে; আৰু তাৰ সম্পৰ্কৰ বাবে মনে মনে অলপ খাতিৰো কৰে। বিবেকী আৰু সমদৰ্শী সেৱাদাসৰ ঠিক এই কাৰণেই অতুলৰ ওপৰত তিমান সন্তোষৰ ভাব নাই। হেড্‌মাষ্টাৰে সুধিলে,—"অতুল! কিয় নকল কৰিছিলি?"

অতুল—"নকল কৰা নাই, ছাৰ! আৰু সেই কেই পাতত আজিৰ পৰীক্ষাত অহা কোনো প্ৰতিজ্ঞাও নাই।"

হেড মাষ্টাৰে—"হয়নেকি?" বুলি পাতকেইটা প্ৰশ্নৰ লগত মিলাই চাই দেখে যে হয়, প্ৰশ্নত অহা কোনো এটা প্ৰতিজ্ঞাই তাত নাই। তেওঁ সুধিলে,—"পাতবোৰ আনিছিলি কিয়?"—অতুল নিমাত!

সেৱাদাসে ক'লে—'পাতবোৰ আনিছিল নকল কৰিবলৈ। আজিৰ প্ৰতিজ্ঞা নাই দেখি নকল কৰিব নোৱাৰিলে। তাৰ মতলবটো বেয়া। কোনো কাৰ্য্যৰ শেষ ক্ৰিয়াটো চাব নে তাৰ উদ্দেশ্যটো চাব। তাৰ intention (মতলব) নকল কৰা হে আছিল; বিশেষ circumstance-ত (অৱস্থাত) পৰি সেই মতলব সিদ্ধ কৰিব নোৱাৰিলে। সি দণ্ড পাবই লাগে।"

হেড্‌মাষ্টাৰে জানে যে ethics লৈ সেৱাদাসৰ লগত তৰ্ক কৰাৰ একো ফল নাই। তেওঁ সেৱাদাসক পৰীক্ষা-হললৈ পঠাই অতুলক সেই দিনালৈ পৰীক্ষা নিদি ঘৰলৈ যাবলৈ ক'লে।

সময়ত প্ৰমোচন দিবৰ কাৰণে শিক্ষকসকলৰ মিটিং বহিল। অতুলৰ কথা ওলাল। হেড্‌মাষ্টাৰে আগৰ নম্বৰ, ক্লাছৰ পঢ়া-শুনা সকলো চাই, অতুলক প্ৰমোচন পাব বুলি মত দিলে। গণিতৰ মাষ্টাৰজনে দেখুৱালে যে, অঙ্কৰ পৰীক্ষাৰ দিনা সি

আধাআধি লিখা সত্ত্বেও পাছ নম্বৰ পাইছে। আন আন মাষ্টাৰসকলযো তাক প্ৰমোচন দিবৰে মত—বিশেষ হেড্-মাষ্টাৰৰ মতৰ বিপক্ষে কোনোৱে একো কোৱাও উচিত নহয়, আৰু শিক্ষকৰ সাধাৰণ মনৰ ভাব, ল'ৰাই যিমানে প্ৰমোচন পায় সিমানে ভাল।

কিন্তু এই কথাই বিবেকী সেৱাদাসৰ বিবেকত খুন্দা মাৰি দিলে। তেওঁ খপ্ কৈ থিয় হৈ কবলৈ ধৰিলে,—"এই কথাত মই মান্তি নহওঁ, ছাৰ! অতুলক আপোনালোকে গুৰু অপৰাধত অপৰাধী বুলি জানিও শাস্তি নিদিয়ে। এনে অনীতিৰ কথাত মই নাই, ছাৰ!"

হেড্মাষ্টাৰ—"কিয়, তাক বেত মাৰিব খুজিছিলোঁ নহয়। আৰু বিশেষ সিতো সেইদিনা নকল কৰা নাছিল।"

সেৱাদাস—"ছাৰ, মাফ কৰিব। মোৰ সেই মত নহয়। সি নকল কাৰ্য্যেহে কৰা না ছিল; তাৰ নকল কৰাৰ অভিপ্ৰায় সম্পূৰ্ণ আছিল। অৱস্থা বিশেষতহে সি নকল কৰিব নোৱাৰিলে। Intention is all that counts in morality. (নৈতিকতাত অভিপ্ৰায় হে আচল কথা।)"

কোনোবা এজন মাষ্টাৰ অলপ মুখ চোকা। তেওঁ ক'লে —"থাওক আপোনাৰ নৈতিকতা (morality)। অতুলে প্ৰমোচন পাব লাগে ছাৰ।"

সেৱাদাস গৰ্জ্জি উঠিল,—'থাওক morality (নৈতিকতা)।

Conscience (বিবেক) নাথাকিলে, শিক্ষা কিহৰ? সকলোকে সমান দেখিব নোৱাৰিলে বিদ্যামন্দিৰৰ পবিত্ৰতা ক'ত থাকে? অতুল অমুকা হাকিমৰ ভাগিন, আৰু অমুকা কেৰাণীৰ ভায়েক নোহোৱা হ'লে, আপোনালোকে তাক প্ৰমোচন নিদিলেহেঁতেন। এতিয়া তাওঁৰ মানুহৰ ল'ৰা দেখি তাৰ দোষ, দোষ নহয়। মই এনে কথাত নাই। নীতিৰ আগত, বিবেকৰ আগত সকলো সমান।"

কথা অপ্ৰীতিকৰ হৈ উঠে দেখি হেড্‌মাষ্টাৰে ক'লে,— 'বাৰু! অতুলৰ কথা এৰা যাওক। মই বাৰু প্ৰেচিডেণ্ট চাহাবক পৰামৰ্শ কৰি চাম।" —অন্য কাম কৰি মিটিং শেষ হ'ল।

অতুলে অৱশ্যে প্ৰমোচন পালে।

(৩)

পৰীক্ষাৰ এমাহমান পাচৰ কথা। ডাইৰেক্টৰ চাহাব স্কুল চাবলৈ আহিছে। লগতে ইন্সপেক্টৰ চাহাবো আছে। হেড্‌মাষ্টাৰৰ গাত ·তত্‌ নাই। —কিজানি ক'ৰবাত কিবা প্ৰকাৰে চাহাবদ্বয়ে বেয়া পাই যায়। তলৰ মাষ্টাৰসকলৰো মনত ভয়।

চতুৰ্থ শ্ৰেণী (আজিকালিৰ সপ্তমমান) চাওঁতে এটা বিষয়

কথা হ'ল। ইংৰাজীৰ শিক্ষকসকলে দঢ়াই দঢ়াই ছাত্ৰক কৈ পঠাইছিল যেন কী-বুক (অৰ্থৰ কিতাপ) কোনোৱে স্কুললৈ নৈ নাহে। ইংৰাজী কিতাপৰ বঙালী অৰ্থৰ কিতাপ সকলো ল'ৰাই পঢ়ে; শিক্ষকসকলে জানেও আৰু পঢ়িবলৈকো কয়। কিন্তু কিছুদিন পূৰ্ব্বে ডাইৰেক্টৰ চাহাবে হুকুম দিছে চাকুলাৰ জাৰি কৰি, যে প্ৰকৃত শিক্ষাৰ কাৰণে কী-বুক ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰকৃততে অনিষ্টজনক। গতিকে প্ৰত্যেক শিক্ষক সাৱধান হ'ব, যেন কোনো ল'ৰাই কী-বুক নপঢ়ে।

চতুৰ্থ শ্ৰেণীৰ ল'ৰা এজনক ইংৰাজী পঢ়ি থাকোঁতে ডাইৰেক্টৰ চাহাবে অৰ্থ সুধিলে; ল'ৰাজনে এনে ইংৰাজী দি অৰ্থটো কলে যে, চাহাবৰ মনত সংশয় জন্মিল যে শব্দটো ইংৰাজী কী-বুকৰ। চাহাবে সুধিলে,—"তুমি কী-বুক ব্যৱহাৰ কৰা হ'বপায়?" ল'ৰাজনৰ উচিত আছিল 'নকৰোঁ।' বুলি উত্তৰ দিয়া। কিন্তু ভয়তে তাৰ ভগৱন্ত কঁপি আছিল; তাৰ মুখত ওলাল—"হয় ছাৰ!"

চাহাবে ক্লাছ মাষ্টাৰক মাতিলে,—"মাষ্টাৰ এই বিষয়ে আপোনাৰ কি কবলগীয়া আছে?"

ক্লাছ মাষ্টাৰ আছিল সচ্চিদানন্দ সেৱাদাস। তেওঁ ক'লে, —"ছাৰ, মই আপোনাৰ চাকুলাৰৰ কথা বঢ়িয়াকৈ বুজাই দিছোঁ। সিহঁতে কী-বুক ব্যৱহাৰ নকৰে।"

চাহাব—"এই ল'ৰাজনে দেখোন কৰা বুলি কয়।"

সেৱাদাস—"হয় নে, তই কী-বুক ব্যৱহাৰ কৰ নেকি ?"

ভিমানখিনি সময় ল'ৰাৰ বুদ্ধি চাপি আছিছে। সি ক'লে, —"নকৰোঁ ছাৰ, চাহাবৰ কথা বুজিব নোৱাৰিছে 'ইয়েছ' বুলিলোঁ !"

সেৱাদাসে কথাষাৰ বুজাই দিলে। এইদৰে এটা কথাত অপমান বাধা পাই চাহাবৰ বোষ চাপিল। 'বাক' এইবুলি ইন্সপেক্টৰেৰে সৈতে গোটেইটো ক্লাছৰ কিতাপপত্ৰবিলাক ঘূঁকটি চাব ধৰিলে। · চোৱা হ'ল, বহুতো মলি বহী, ৰাফ্ বুক, ফটা কাগজ—এইবোৰ ওলাল। কিন্তু কী-বুক এখনো নোলাল।

সেৱাদাস মাষ্টাৰৰ মুখ জয়ৰ গৰ্বত ফুলি পৰিল। ক'লে, —"মই কৈছিলোঁ নহয় ছাৰ ! মোক বিশ্বাস কৰিব পাৰিলেহেঁতেন।"

স্পষ্ট কথা কোৱাত ভয় নকৰে বুলি সেৱাদাসৰ খ্যাতি ছাত্ৰৰ আগত অক্ষুণ্ণ ৰাখিব লাগে নহয়।

বাঘ আৰু হৰিণাৰ লগত তুলনা নকৰি মকৰা মেকুৰী আৰু নিগনিৰ লগত তুলনা কৰিয়েই কওঁ। মেকুৰীৰ হাতৰ পৰা নিগনিটো পলাই সাৰিলে মেকুৰীৰ মনত যেনে ভাব হোৱা সম্ভৱ, এইদৰে ধৰোঁ ধৰোঁ পৰোঁ পৰোঁ আসোৱাহৰ পৰা মাষ্টাৰ মুক্ত হোৱা দেখি, চাহাবৰ মনতো তেনে ভাব হ'ল। তেওঁ বঙা পৰি ক'লে—'বাক, হেড্ মাষ্টাৰ, তোমাৰ ল'ৰাক কিতাপ যোগায় কোনে ?'

এই প্ৰশ্নটোৰ এটা উদ্দেশ্য আৰু সাৰ্থকতা আছিল। সেই সময়ত কোনো কোনো স্কুলত একোজন শিক্ষকক ছাত্ৰৰ কিতাপ-কাগজ, বহী-কলম আদি যোগাবৰ অনুমতি দিয়া হৈছিল। বৰুৱাবাৰী স্কুলতো এই অনুমতি আছিল, আৰু সেই অনুমতি পাইছিল শ্ৰীযুক্ত সচ্চিদানন্দ সেৱাদাসে।

হেড্‌মাষ্টাৰে ক'লে,—"সচ্চিদানন্দ বাবুৱে—এৱেঁই।"

চাহাব,—"আপোনাৰ কিতাপবোৰ ইয়াতে থয় নে?"

উচিত উত্তৰ উচিত সময়ত ওলাবলৈ হলে সচ্চিদানন্দই কব লাগিছিল যে, তেওঁ কিতাপ স্কুলত নথয়, বা কিতাপবোৰ বিক্ৰী হৈ গৈছে, বা এনে এটা অন্য কথা। অৱশ্যে স্কুলত নিজৰ আলমাৰীত বিক্ৰীৰ কিতাপ থলেও তেতিয়া একো অপৰাধ নহৈছিল। কিন্তু সচ্চিদানন্দৰ মুখত উচিত উত্তৰটো নোলাল; সঁচাটো ওলাল।

চাহাবে "বাক, চাওঁহঁক" বুলি খোজ ললে। তেতিয়া আৰু অন্য কথা কৈ চাহাবৰ গতি সলাবৰ অৱসৰ নাইকিয়া হ'ল।

কিতাপৰ আলমাৰীটো সেৱাদাসে খুলি দিলে। হেড্-মাষ্টাৰে আৰু ইন্সপেক্টৰ চাহাবে পাত্‌পাত্‌কৈ কিতাপ যোৰ চালে। তাৰ মাজৰ পৰা ওলাল—এখন নহয়, দুখন নহয়, সাতখন কী-বুক!

যোঁৰাত উঠি চুটি মেলি গৈ আছা, হঠাৎ যোঁৰাটো

বলে, গাটো যেনে হঠাৎ কৰি উঠে; একান্তমনে কোনো এখন কিতাপ পঢ়ি আছা, কাণৰ কাষত কোনোবাই আটাহ পাৰি দিলে মনটো যেনেকৈ ঝিনিৎ কৰি বাঁজে, সেৱাদাসৰ এইবাৰ মনৰ অৱস্থা তেনে হ'ল। তেওঁ ক'লা পৰিল, কঁপিব ধৰিলে, আৰু গাৰ তত হেৰুৱাই বহি পৰিল।

তেওঁৰ তেনে অৱস্থা দেখি চাহাব দুজনে বিশেষ একো নকলে। ডাইৰেক্টৰ চাহাবে হেড্‌মাষ্টাৰক ক'লে,—"হেড্‌মাষ্টাৰ, আপোনাৰ supervision (তলৰ মানুহৰ কাম-কাজ চোৱাত) ইয়াতকৈ বহুতো ভাল হোৱা যুগুত।" আৰু স্কুলৰ পৰা ওলাই গ'ল।

যাবৰ বেলিকা ডাইৰেক্টৰ চাহাবে ইন্সপেক্টৰ চাহাবক ক'লে,—'The cheek of some men ! He himself encourages the boys to use keys and makes a profit out of it and has the audacity to contradict us !"

চাহাব যোৱাৰ একমিনিটমানৰ ভিতৰতে গোটেই স্কুলত বজনৃজনাই গ'ল, কি কাণ্ড আজি ঘটিল !

(৪)

হেড্‌মাষ্টাৰ ক'লা পৰি অকিচ ঘৰ সোমাল। তেওঁক মাতিবলৈ কাৰো সাধ্য নহ'ল।

সচ্চিদানন্দ কমনৰুমলৈ গ'ল। নবীন মাষ্টাৰৰ মুখ চোকা বুলি খ্যাতি আছিল। তেওঁ ক'লে—"আপোনাৰ morality আৰু conscience আজি ধৰা পৰিল।"

বিনয় মাষ্টাৰ ভদ্ৰলোক। তেওঁ ক'লে,—"ৰ'বা নবীন, সকলোতে তোমাৰ ধেমালিখন! In all conscience it is an extremely serious matter. বৰ বেয়া কথাটো ঘটিল। কিবা এটা কৰিব লাগে।"

সচ্চিদানন্দই একো নমতাকৈ আছিল। তেওঁ ক'লে—"Even the best of us have faults; নহলেতো পৃথিবী গুচি স্বৰ্গই হ'লহেঁতেন। A friend in need is a friend indeed. কিবা পাৰে যদি পৰামৰ্শ দিয়ক।"

সকলোটি পৰামৰ্শত লাগিল। কিছু পৰৰ পাচত নবীন মাষ্টাৰে বিনয়েৰে সৈতে লগলাগি সচ্চিদানন্দক একলীয়া কৰি মাতি নিলে আৰু অনেক পৰ কথাবাৰ্ত্তা হ'ল।

শেষত সচ্চিদানন্দই ক'লে,—"তেনে হলে দিয়ক তাকে কৰি। ৰক্ষা কৰক মোক। স্কুলৰ বদ্‌নামটো যাওক। ইয়াত আমাৰ সকলোৰে বদ্‌নাম।"

নবীন—"আপুনি নিজে সকলো দুৰ্ঘটনা ঘটাব, morality গাব; আৰু এই কাম কৰিবৰ বেলিকা লাগে আমাক—immoralityৰ কাৰণ। সেইটি নহয়। আপোনাৰ চাকৰি

যায় যাব ; আমাৰ কিহৰ বদনামটো হ'ব। উপায় দিছো—কৰক।"

বিনয়,—"বৰা হে নবীন, তুমি কোন দিনা খাটি খোৱাহে। নহয় সেৱাদাস, আপুনি নিজে কৰিলেহে ভাল। নহলে আৰু ৰক্ষা নাই।"

সেৱাদাসে ক'লে,—"বাৰু।"

(৫)

গধূলি সময়। অতুলকৃষ্ণৰ পদূলিৰ আগত সেৱাদাস, তেওঁৰ হাতত এটা টোপোলা। অতুল এই সময়তে খেলি আহে। অলপ ইফাল সিফাল কৰাৰ পাচতে অতুল আহিল ; আহিয়েই সেৱাদাস মাষ্টাৰক পদূলিত দেখি নমস্কাৰ দিলে।

সেৱাদাসে ক'লে—"অতুল, তোমাৰ কাৰণে বৈ আছো।"

অতুল আচৰিত হ'ল। ক'লে,—"কিয় ছাৰ ?"

সেপ ঢুকি সেৱাদাসে ক'লে—"বৰ কথা এটা হ'ল। তুমি ৰক্ষা কৰিব লাগে। আজি স্কুলৰ ঘটনা শুনিছাই নহয়। তুমি জানা এইবাৰৰ পৰীক্ষাৰ কথা। তোমাক পৰীক্ষা দিবলৈ কাৰো মতেই নাছিল। ময়ে হে হেড্‌মাষ্টাৰক ধৰি মেলি প্ৰমোচন দিয়ালোঁ।"

অতুলে প্ৰমোচনৰ মিটিঙৰ সকলো কথা জানে। তেওঁ মাষ্টাৰক খাতিৰ কৰি ক'লে—"হয়, ছাৰ।"

সেৱাদাস—"আজি কী-বুকৰ কথাত মোৰ চাকৰি যায়। চাকৰি যোৱাৰ অৰ্থ কি জানা নহয়! ল'ৰা-তিৰোতাৰ খাবলৈ নোহোৱা হয়। আচলতে কী-বুকৰ কথাত মই নিৰপৰাধ। ডাইৰেক্টৰ চাহাবেই হওক বা যেয়ে হওক সকলো কথাৰ আৰু আদেশৰ একোটা অৰ্থ থাকিব লাগে। বিবেক-বিবেচনাৰ বিৰুদ্ধে দিয়া আদেশ আমি কিয় পালিব লাগে? মোৰ মনেৰে ছাত্ৰই কী-বুক পঢ়া একো দোষণীয় নহয়। সেইদেখিহে মই পঢ়িবলৈ কওঁ আৰু বিক্ৰী কৰোঁ—ছাত্ৰৰ ভালৰ অৰ্থেহে।"

অতুল—"হয়, ছাৰ।"

সেৱাদাস—"এতিয়া এই বিপদৰ পৰা তুমি উদ্ধাৰ নকৰিলে আনে নোৱাৰে। প্ৰকৃততে অকল মোৰ বিপদ নহয়; আমাৰ স্কুলৰ বদ্‌নাম আৰু হেড্‌মাষ্টাৰৰো বেয়া। সেই দেখিহে তোমাক কৈছো। অকল মোৰ নিজৰ কথা হোৱা হলে তোমাক এই কথা নকওঁ।"

অতুল—"হয় ছাৰ! পিচে কি কৰিব লাগে?"

সেৱাদাস—"বিশেষ টান কাম নহয়। মোৰ হাতত যে এই টোপোলাটো আছে, ইয়াত পাঁচ-ছ বছৰীয়া পুৰণা পাঠ্য পুথিৰ কী-বুক সাতখন আছে। আজি ইন্সপেক্টৰ চাহাবে যি কেইখন লৈ গ'ল, সেই কিখন আজিকালিৰ পাঠ্যৰ কী-বুক। তুমি যদি এই কেইখন চাহাবৰ টেবিলৰ ওপৰত থৈ তাত থকা কেইখন আনি দিব পাৰা, তেনেহলে আমাৰ

সকলোৱে দোষ খণ্ডন হয়। তোমাৰো একো ভয় নাথাকে। তুমিতো চাহাবৰ বঙলালৈ অহা-যোৱা কৰাই।"

অতুল—"কৰোঁ হয়, ছাৰ। পাছে চাহাবে বা কিতাপ-খাৰ থৈছে ক'ত? যদি অকিচৰ টেবিলৰ ওপৰতে আছে, মই যাম। কিন্তু যদি ড্ৰয়াৰ বা আলমাৰীত বন্ধ কৰি থৈছে, তেনেহলে কি হ'ব?"

সেৱাদাস—"তেতিয়া কপালত যি হয় হব। তুমি এবাৰ যাব লাগে, অতুল। তোমাৰ বুদ্ধি আৰু সাহ আমি সকলোৱে জানো। সেই দেখিহে সকলো মাষ্টাৰে তোমাক এইটো কাম কৰিবলৈ কৈ পঠাইছে। হেড্মাষ্টাৰেও ভাল পাব।"

অতুল—(আচৰিত হৈ) "হেড্মাষ্টাৰেও কৈছে নে?"

সেৱাদাস—(খত্মত্ খাই) হেড্মাষ্টাৰে ঠিক এইদৰে স্পষ্টকৈ কোৱা নাই। কিন্তু এই বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ পাবলৈ বুদ্ধি সাজিব পাৰিলে, নিশ্চয় ভাল পাব বুলি আমি ভাবিছোঁ।"

অতুল—"ভাল, ভাল! মই এতিয়াই চেষ্টা কৰি চাম। চাহাব ক্লাবত থাকিব পায়।"

সেৱাদাস—"পাৰিবা, বাপা তুমি। তোমাক ঈশ্বৰে কল্যাণ কৰক।"

(৬)

এই ঘটনাৰ পাচ দিনা ইন্সপেক্টৰ চাহাবৰ পৰা ভাগাদা চিঠি আহিল, ডাইৰেক্টৰ চাহাবৰ আদেশৰ বিৰুদ্ধে স্কুলত

কিয় কী-বুক চলোৱা হয় আৰু স্কুলৰ মাষ্টাৰ এজনে কিয় কী-বুক বিক্ৰী কৰে, আৰু সেই মাষ্টাৰজনক এই অপৰাধৰ কাৰণে শাস্তি দিয়া নহ'ব কিয় ?

এই চিঠিৰ উত্তৰত হেড্‌মাষ্টাৰে যথাবিহিত সম্মান আৰু বিনয় দেখুৱাই আৰু পূৰ্ব্বাপৰ ঘটনা বিবৰি লিখিলে,—"The teacher in question, Sjt. Sachchidananda Sevadas says that the keybooks are old ones and were in stock from four or five years past. I have taken special care to see that keybooks are not used in the school; and so far as I am able to ascertain no new keybook has been used or sold in my school since the date of the D. P. I.'s Circular.'

ইন্সপেক্টৰ চাহাবে চিঠি পালে অফিচত, আৰু পাই পকেটত সুমাই থৈ দিলে। ভাটিবেলা ৪½ বজাত চাহ খাবৰ সময়ত চিঠিখন ডাইৰেক্টৰ চাহাবক দেখুৱালে। ক'লে যে ভেওঁ keybook বোৰ পৰীক্ষা কৰি চাইছে, হয় সেইবোৰ চাৰি-পাঁচবছৰীয়া পুৰণা।

ডাইৰেক্টৰ চাহাব অলপ ভভক্ মাৰি ৰ'ল। শেষত ক'লে—"We were fools not to examine their dates on the spot."

পঢ়াশালি পৰিদৰ্শন

শ্ৰীযুত কল্লেশ্বৰ শৰ্ম্মা ফুকন ঢোপৰ স্কুলৰ পণ্ডিত, মৌজাদাৰৰ ভায়েক, জিলাৰ ইংৰাজী স্কুলৰ দ্বিতীয় শ্ৰেণী অৰ্থাৎ নৱম মানলৈ পঢ়া আৰু ইপিনে যোৰহাট নৰ্ম্মাল স্কুলৰ পৰা গুৰু বাৰ্ষিক পাছ।

তাহানিখন তেওঁ হাইস্কুলত পঢ়োঁতে কোনো গুরু অপৰাধত স্কুলৰ পৰা 'নিৰ্ব্বাসিত' হৈছিল। ল'ৰাটোৰ একো নহল দেখি মৌজাদাৰ ডাঙৰীয়াই পোনতে তাক মণ্ডলৰ কাম দিয়ালে, কিন্তু আৰ মাটি তাৰ নামত লগাই দিয়া অপৰাধত সেই কামৰ পৰা বিদায় পালে। লোকেল বোৰ্ডৰ ওভাৰচিয়াৰ বাবুক কৈ মেলি আলি এটা মেৰামতিৰ ঠিকা লৈ দিলে, সেইবেলি মৌজাদাৰৰ নগদ ৩০০৲ টকা লোকচান হ'ল। পাচত, ৩ খন হাল আৰু ১০ পূৰা মাটি কৰি দি অলপ দূৰত খেতি কৰিবলৈ লগালে, হালোৱা গৰু আটাই কেইটা মৰিল আৰু ভাল ধান পালে ১০৫ ভাৰ। তাৰ পাচত কাছাৰীত এছিষ্টেণ্ট নকলনবীচ পাতি দিলে। তাতো কিবা কাকতৰ গোলমাল কৰাত সেই কামৰপৰা খেদা খালে। অৱশেষত, আন ক'তো একো নোহোৱাত মৌজাদাৰ ডাঙৰীয়াই নিজৰ চ'ৰাৰ আগতে আলিটোৰ সিপাৰে এটা চাৰিচলীয়া ঘৰ বান্ধি দি তাৰি-খমকেৰে গাৱঁৰ পৰা ল'ৰা-ছোৱালী কিছুমান গোটাই কল্লেশ্বৰক তাৰ পণ্ডিত পাতি দিলে।

এদিন ডিপুটী ইন্সপেক্টৰ ডাঙৰীয়া সেই বাটেদি যাবলৈ ধৰোঁতে মৌজাদাৰ ডাঙৰীয়াই লৰি গৈ তেওঁক বাটতে এটা চালাম দিলে আৰু অনেক কাকুতি-মিনতি কৰি তেওঁক নিজৰ চ'ৰালৈ লৈ আহিল। কথাই-বতৰাই ডিপুটী ডাঙৰীয়াই সেই নিশা তাতে থপিলে। পাচ দিনা পুৱাৰে পৰা কল্লেশ্বৰৰ স্কুল মঞ্জুৰ হ'ল; আৰু সেই মাহৰে যোৱা পহিলা তাৰিখৰ পৰা ৮৲ টকা নিৰিখত কল্লেশ্বৰৰ 'তলব' বন্দবস্ত হ'ল। যেতিয়া ট্ৰেইনিং পাছ কৰি আহিল, তেতিয়া তেওঁৰ দৰমহা হ'ল ১২৲ টকা; আৰু কেপিটেছন উঠি যোৱা সময়ৰ পৰা কল্লেশ্বৰ ১৭৲ টকাকৈ পাব ধৰিলে।

(২)

স্কুলৰ চেয়াৰত বহি টেবুলত ভৰি মেলি আৰু মুখত চুৰট লৈ কল্লেশ্বৰ বহি আছে; আন্ধাৰ ঘৰটোৰ কোনোবা চুকৰ জেকা মাটিত ফটা থলিয়াৰ ফালি পাৰি তিনি নে চাৰিজন ল'ৰা। তাৰে কাষতে তেনে সজুলিৰ ওপৰত এজন ডেকাই শুই ফোঁচ-ফোঁচাইছে। এনে সময়তে 'ডাক পিয়োনি' আহি চৰকাৰী চাব মৰা দীঘল খাম এটা কল্লেশ্বৰৰ হাতত দিলে। ডাকঘৰ স্কুলৰ পৰা বহুত দূৰ, ৮।১০ দিনে এই বিষয়াজনৰ মৌজাদাৰ থকা বুলি সেই গাৱঁত অৱতাৰ হয়। অসম্ভৱ ৰূপে পিয়নৰ প্ৰবেশত ঘৰৰ ভিতৰত থকা সকলোটি প্ৰাণী চমক্

থাই উঠিল। কল্লেশ্বৰে টেবুলৰ পৰা ভৰি নমালে, বহি থকা ল'ৰা কেইজনে 'যিজনে নিৰ্ভৰ কৰে সদায় পৰত'—এই ফাঁকি খেলি-মেলিকৈ গাব ধৰিলে। আৰু শুই থকা ডেকাটোৱেও হুঁ কৰি বাগৰ সলালে।

পিয়ন গ'ল ; কল্লেশ্বৰে ধীৰে সুস্থিৰে লেফাফাটো খুলি ফুৰফুৰকৈ চুৰটৰ ধোঁৱা উলিয়াই চিঠিখন পঢ়িলে। সৰ্ব্বনাশ ! ডিপুটি ডাঙৰীয়াই পৰৱানা পঠাইছে :—

"যেহেতু মহামহিমান্বিত শ্ৰীল শ্ৰীযুক্ত অসম উপত্যকা আৰু পৰ্ব্বতীয়া বিভাগৰ সমুদায় স্কুলসমূহৰ ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব বাহাদুৰ মহোদয় অত্ৰ মহকুমালৈ স্কুল পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ আহিছে—

আৰু যেহেতু উক্ত শ্ৰীল শ্ৰীযুক্ত চাহাব বাহাদুৰৰ জানুৱাৰী মাহৰ ১০ তাৰিখৰ পৰা ২০ তাৰিখলৈ ইয়াৰ ভিতৰত তোমাৰ স্কুলৰ সমুখৰ আলিয়েদি যোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে—

এতেকে তোমাক সতৰ্ক কৰা গ'ল যে, তুমি শ্ৰীল শ্ৰীযুক্ত চাহাব বাহাদুৰক স্কুল দেখুৱাবলৈ সকলো প্ৰকাৰে সাজু হৈ থাকিবা। ইয়াৰ অন্যথা নকৰিবা। ইতি—

....

ডিপুটী ইন্‌স্পেক্টৰ !"

চিঠি পায়েই ভো কল্লেশ্বৰৰ ধাতু উৰিল। স্কুল দেখুৱাবলৈ আছে কি ? ঘৰটো ভঙা ; বেৰ নাই ; ভেটিটোও জেকা—

চাল উকৰখে। হাজিৰা হাজিৰাই, ছাত্ৰ তো আছে ৩ বা ৪ জন। ইকালে নোট বহী এটা নাই, কল কৰা কাকত এডোখৰ নাই, পেন্সিল হেন্দেল কাৰো নাই, ল'ৰাৰ কিতাপ-বোৰ পুৰণি, একটকীয়া ভূগোল আৰু ছঅনীয়া আখৰ লিখা বহী কিনা নাই। সৰ্ব্বনাশ—এইবাৰ দেখোন চাকৰিটো ৰখাই টান হ'ল। তাতে আজি আকৌ ১৬ জানুৱাৰী! চাহাব জানোচা আজিকালিতে ওলায়হি। খালে, খালে, খালে ইহঁতে!

এনেতে ল'ৰা এটাই মাটিৰ পৰা সৰু কাকতৰ টুকুৰা এখন পণ্ডিতৰ হাতত দি ক'লে—"এইয়া বাবু, ডাওৰখন কাকত মেলোঁতে সৰি পৰিছিল।" বাবুৱে সৰু কাকতখন চালে—তাতে লিখা আছে—

'পণ্ডিত, অলপ গাখীৰ, অলপ মাছ, আঠোটামান পাৰ আৰু পাৰিলে এটা পঠা যোগাৰ কৰি ৰাখিবা।'

(৩)

বিস্ময়ৰ ওপৰত বিস্ময়! এইদৰে থাকোঁতেই স্কুলৰ ছাব-ইন্‌স্পেক্টৰ বাবুৰ চাপৰাছীটো ওলালহি।

"এই ক'ৰপৰা ঔ, বগাই?"

"কিয় আপুনি জানো খবৰ পোৱা নাই। আপোনালোকৰ ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব আহিছে নহয়?"

"কি কয়! ক'ত আছে?"

"কেলেই খবৰবি বগুলাত। কাইলৈ দেমাকৰ বগুলাত থাকিবহি। আপোনাৰ স্কুল কাইলৈ চাব নহয়, সেইহে খবৰ দিবলৈ ডিপুটীয়ে খবৰবকৈ পঠালে। ভাত ভাত-পানী খাই ৪ মান বজাত এই খিনি পাবহি।"

আকাশ ভাঙি পণ্ডিতৰ মূৰত পৰিল। উপায়? অলপ পৰ থমকি বৈ বগাইক সুধিলে, "হেৰ, মোৰ কালে হ'ল বগাই! নেদেখিছ স্কুল কি হৈ আছে।"

"চিন্তা কৰিছে কিয় বাবু আপুনি? চাহাবজন বৰ বেয়া মানুহ নহয়। আপুনি খুব মতে চালাম দিব, ভাল পাই যাব। আৰু ফুলটনা কাকত আৰু নোটবোৰ নাইনে?"

"সেইবোৰ থকাহেঁতেন কি চিন্তা আছিল। হেৰ, চালাম হালি মাটিৰ পৰা দিলে ভাল পায়নে অ' বগাই?"

"খুব ভাল পায়, বাবু। ডিপুটীয়ে আৰু আমাৰ বাবুয়ে নিতৌ পুৱা উঠি 'গুড মৰ্ণি' আৰু গধূলি 'গুড নাই' কৰে নহয়; আমি যেতিয়াই দেখোঁ তেতিয়াই হালি হালি এইদৰে চালাম দিওঁ। বাবু সকলে আমাক শিকাই দিছে।" এই বুলি বগাইয়ে চালামৰ নমুনা এটা দেখুৱাই দিলে।

পণ্ডিতে অলপ পৰ বৈ সুধিলে—"তই ফিৰি যাবি নে কি বগাই?"

"এৰা, হওঁতে ফিৰি যাবলৈ কৈছিলে। পাচে, ভাত এমুঠি দিব, খাকোইইক, দহ মাইল বাট এতিয়া কোনে যাব!

কম বোলোঁ নিশা হ'ল, হাবিতলীয়া বাট। ঘোঁৰাটো লৈ অলপ দিগ্দাৰ হ'ব—চাৰ বাবুৰেই।"

(৪)

"হেৰ নদাই, উঠ উঠ! গাহৰিটোৱে শুইছেহে শুইছে! উঠ কুকুৰ পোৱালীটো!"

তেতিয়া কাষত থকা ল'ৰা দুটামানে নদাইক টোপনিৰ পৰা তুলি দিলে। শুই থকা ডেকাজনেই নদাই। "কেলেই আমনি কৰিছে বাবু?"

"কটা আমনি কৰিছোঁ! গাহৰি! শুনিছ নে নাই শুনা, বন্দীৰ পোৱালী!"

"গালিখন পাবে কেলেই! কি হৈছে কওক বাক!"

"কটাৰ পো! আৰু হ'বলগীয়া নাই। কাইলৈ ইন্স্পেক্টৰ চাহাব আহিব—শুনিছ? ভালেকে পঠা এটা লাগে, আৰু দহোটামান হাঁহ-পাৰ লাগে।"

"কোন চাহাব?"

"তোৰ বাপেৰ চাহাব, কটা গু বন্দী! ইন্স্পেক্টৰ চাহাব! সকলোৰে ওপৰত—বুইছ?"

"আজিয়েই এইবোৰ ক'ত পাম মই, বাবু?"

"হেৰ ক'ত পাবি মই কি জানোঁ। গাৱঁত হাঁহপাৰ নোহোৱা হ'ল, হোঁ? গধূলি গৈ আনিব নোৱাৰ? হোঁ ল'।"

—এইবুলি পণ্ডিতে জেপৰ পৰা তিনিটা চুৰট নদাইৰ হাতত দিলে। নদাইৰ চকুত আৰু মুখত তৃপ্তিৰ ভাব ফুটি উঠিল। "বাৰু, হাঁহ-পাৰ হব। পঠাটোৰ হলে ধন দিব লাগিব।" এইবুলি কৈ ভঙা চিলত আৰু ফটা কিতাপটো লৈ নদাই ওলাই গ'ল।

তেতিয়া পণ্ডিতে বাকী চাৰিজনৰ যাৰ ঘৰত গাখীৰ আছিল তাৰ গাখীৰ, যাৰ ঘৰত ভাল জহা চাউল আছিল তাৰ জহা চাউল আৰু বাকী দুটাক খৰি আৰু মাছৰ যোগাৰ কৰিবলৈ হুকুম দি বিদায় দিলে। যাবৰ বেলিকা কৈ দিলে, যদি কোনোবাই বস্তু ঠিকমতে যোগাৰ দিব নোৱাৰে, তেন্তে কোৰত তাৰ পিঠি ছিগিব।

(৫)

পাচদিনা পুৱা উঠি কল্পেশ্বৰে বগাই চাপৰাছীক মাতিলে; মাতি তাক চাহ আৰু লুচি খুৱালে। দহমাহ বয়াত ভাত খুৱালে, তাৰ পাচত তাৰ হাতত চাহ-চেনি-গাখীৰ, ভজা লুচি কিছুমান, সিজোৱা কণী কেইটামান, প্ৰভৃতি বস্তুবে সৈতে বগাইক বগুলালৈ গৈ চাহৰ যোগাৰ ৰাখিবলৈ বুলি পঠাই দিলে। বগুলালৈ এমাইলমান দূৰ।

অলপ পাচতে যথাসাধ্য ভাৰভেটি লৈ ল'ৰা কেইটা ওলালহি। চাহাব আহিব শুনি ৮।১০ জনমান ল'ৰা আহিছে।

"কটাৰ পো কটাহঁত আজি আহিব পাৰিছ। কি অনিছ অ'—" পণ্ডিতৰ এনে হুকুম হোৱাত ল'ৰাহঁতে যাৰ হাতত যি আছিল সকলোকে থলে; তেতিয়া পণ্ডিতে কলে,—"যা এতিয়া, আজি স্কুল নহয়। মই চাহাবক দেখা কৰিবলৈ ধৰথৰি বঙলালৈ যাব লাগে।" নদাইৰ কাম নিশাতে হৈ আছিল।

মৌজাদাৰ ঘৰত নাই, মৌজাত। তেওঁৰ চ'ৰাঘৰটো থকা ঘৰৰ পৰা কিছু আঁতৰত—কাছাৰীৰ দৰে। ঘৰটো চাৰিচলীয়া, চূণ দিয়া, দক্ষিণ মুৱা আৰু দক্ষিণৰ ফালে এখন বাৰাণ্ডা থকা; সমুখতে অকণমানি ফুলনিও আছে। আলিটো আহিছে দক্ষিণৰ পৰা উত্তৰলৈ, গতিকে চ'ৰাৰ মুখ আলিৰ ফালে নহয়। চ'ৰাৰ মুখত আলিৰ সিপাৰে ভঙা স্কুল ঘৰ। কমলেশ্বৰে তেওঁবিলাকৰ চ'ৰাৰ সমুখত সৰু-সুৰা 'গেট' বনালে, মানুহ লগাই চাৰিওফালে নিকালে আৰু গেটৰ পৰা চ'ৰাৰ বাৰাণ্ডালৈ দুই শাৰী কলপুলি পুতি দিলে। ইফালে ভাগি থকা স্কুল ঘৰটো যাতে চকুত নপৰে সেইদৰে তাৰ ওচৰত কিছুমান পাত-খেৰ আদি ছেদেলি-ভেদেলি কৈ ৰাখিলে। মানুহে কিবা সুধিলে ক'লে, "চাহাব আহিব আজি! এইবোৰ তহঁতে কি বুজিবি? এইবোৰ ডিকোৰেচন হৈছে।" গাৱঁৰ মানুহৰ বিশ্বাস, কমলেশ্বৰে ইংৰাজী খুব জানে; আৰু সেইদেখি চাহাব চুহাবৰ কথা তেওঁ যিমান ভু পায় মৌজাদাৰেও তিমান নাপায়।

স্কুলৰ পৰা আধামাইলমান দূৰত এখন সৰু নৈ আছে,

জান্‌জুৰাবীৰ শেষত যেতিয়া তাত পানী নোহোৱা হয়, তেতিয়া লোকেলব'র্ডে তাৰ ওপৰেদি মলবিৰিণা আদি জাপি এখন দলং দিয়ে ; এই দলং এপ্ৰিল মাহত যি বৰষুণ হয় তাৰ পানীয়ে উটাই লৈ যায়। ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব বাহাদুৰ অহাৰ সময়ত এই নৈৰ দলং তেতিয়াও সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই। কল্লেশ্বৰে ৩ মান বজাতে গৈ সেই নৈৰ ওচৰত ৰহি থাকিল।

(৬)

চাৰি বাজি গ'ল, পাঁচ বাজি গ'ল, প্ৰায় ছয় বাজে ; তেও কাৰো দেখাদেখি নাই। ৰখোঁতে ৰখোঁতে পণ্ডিতৰ আমনি লাগিছে। এনেতে দূৰত দেখা গ'ল কেইটামান ঘোঁৰা আহিব ধৰিছে। কল্লেশ্বৰে ১ ফাৰ্লংমান বাট পিচুৱাই গৈ সেইখিনি দৌৰি আহিল। এনেতে ঘোঁৰা কেইটাও নৈৰ সিটো পাৰ পালে।

কল্লেশ্বৰে হাত মাটিত লগাই কুঁজা হৈ এটা এটাকৈ ছটা চালাম দিলে। নৈত পানী প্ৰায় নাই। ঘোঁৰা কেইটা ইপাৰ পোৱাত আকৌ সেইদৰে এটা এটাকৈ ছটা চালাম দিলে। এই ছটা ঘোঁৰাত শিক্ষা বিভাগৰ ছজন প্ৰধান গৰাকী। শ্ৰীশ্ৰীযুক্ত ইঃ চাহাব বাহাদুৰ খোদ ডাঙৰ গেবেলা-পেটীয়া ঘোঁৰাটোত। এই ঘোঁৰাটোৰ প্ৰধান গুণ এই যে,

ই বৰ ভাৰী বোজাও লব পাৰে আৰু মৰিয়াই মাৰিলেও কেতিয়াও দোষ নামাৰে। ইয়াৰ জীন-লেকাম ভাল। বাকীবোৰ ঘোঁৰাৰ কাৰো বছীৰ লেকাম, কাৰো ধলিয়াৰ জীন ; কাৰো ৰেকাবী এপাট, কাৰো পটিৰ ঠাইত মৰাপাট। কাৰণ আটাই-বোৰ ঘোঁৰাই গাৱঁৰ পৰা পণ্ডিতৰ হতুৱাই ধৰাই অনা। বাকী পাঁচজনাৰ এজনা সেই মহকুমাৰ ডিপুটি, এজনা সেই মহকুমাৰ স্কুলচোৱা বাবু আৰু বাকী দুজনা ওচৰৰ মহকুমাৰ স্কুলচোৱা বাবু অৰ্থাৎ ছাব্‌-ইন্‌স্পেক্টৰ। পৰিদৰ্শন শিকাবলৈ বুলি ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব বাহাদুৰে সি মহকুমাৰ পৰা এওঁলোকক লৈ আহিছে।

চালাঘৰ কায়দা দেখিয়েই শ্ৰীশ্ৰীযুক্ত ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব বাহাদুৰে সুধিলে,—I say, Deputy Inspector, who is this man ?"

"He is Sir, the pandit, Sir, of the last school, Sir."

"Very well-behaved Pandit you have got, you should be congratulated."

"Your favour, sir,"

"টৌমি পণ্ডিত আছে ?"

"হয় হুজুৰ।"

"স্কুল কৰিছেনে এতিয়া ?"

"ভুল কৰিছে হুজুৰ! পাচে গৰীবৰ অপৰাধ হ'ল। হুজুৰ সকলৰ কোনো জন কিজানিবা চাইকেলতে আহে,—তেতিয়া এই নৈখনত কিবা অসুবিধা হয় বুলি মানুহ এটা ইয়াত বহাই থৈছিলোঁ, সি গধূলি হ'লত গুচি গ'ল। তাকে খবৰ পাই গোলাম ইয়ালৈ দৌৰি আহিলোঁ, হুজুৰ ল'ৰাবোৰকো যাব দিলোঁ। মাফ কৰিব লাগে হুজুৰ।"—বুলি পণ্ডিতে মাটিতে আঠু লৈ পৰিল।

"ৰাক, ৰাক, এই দোষ মাফ কৰিছে। বুজিছে।" এই-বুলি চাহাব বাহাদুৰ টকৰ টকৰ কৰি আগবাঢ়ি গ'ল। লগতে মহকুমাৰ ডিপুটিত বাদে বাকী চাৰিজনো গ'ল। ডিপুটি পাচ পৰিল; কল্লেশ্বৰক সুধিলে, "যোগাৰ আছেনে নাই?" বাকী কেইজন অলপ আঁতৰ হ'লত কল্লেশ্বৰে হাতযোৰ কৰি থাকি লাহেকৈ ক'লে, "আমাৰ সৰু হাকিমকো মাতিব লাগিছিল।"

"কাক?"

"সৰু হাকিমক। চৰ ইনি—"

"অঃ! ছাব-ইনস্পেক্টৰক। Well—please hear Sub-Inspector,—Sir, kindly go ahead, Sir." ছাব-ইনস্পেক্টৰ ফিৰি আহিল। ডিপুটিয়ে সুধিলে, "কি যোগাৰ কৰিছা?" "সকলো হৈছে। চিঠি বগাই অহাৰ ১০ মিনিট-মানৰ আগতহে পোৱা হ'ল। কেৱল পঠাটোতহে ছমহা মান ৰূপ দিব লাগিব।"

"বাৰু, এতিয়া দিবাচোন। মোৰ পৰা পাচত বাৰু আনিবা।"

"সেইটো কোৱা নাই নহয়, দেউতা। ইবিলাক সকলো হৈছে। পাচে কেইটামান সুমথিৰা টেঙা আৰু মালভোগ কল আছে, দিম জানো?"

"What a man you are! আৰু সুধিব লাগিছে, দিবাচোন।"

"ভাল পঠাইদিম ভেনেহলে। মই যাম নে?"

"যবা যবা। তুমি নিজেই লৈ যাবাচোন; আৰু দেখা-নেদেখাকৈ চাহাবৰ সমুখেদি চাপৰাছীৰ হাতত দিবা গৈ। মোৰ বাবে বেলেগ কল ল'ৰাৰ হাতত দিবা, বুজিছা।"

এইদৰে কথা-বতৰা হৈ থাকোঁতে চাহাব বাহাদুৰ আৰু সি মহকুমাৰ হাকিম তিনিওজনে মৌজাদাৰৰ সজাই থোৱা চ'ৰাৰ আগ পালে। সাজ-সজ্জা আৰু আকাৰ-প্ৰকাৰ দেখিয়েই চাহাব বাহাদুৰে চ'ৰাকেই স্কুল ঘৰ বুলি ভুল কৰিলে বুলি নকলেও বুজিব পাৰি।

"Well Deputy Inspector, this is excellent."

সি মহকুমাৰ ডিপুটীয়ে উত্তৰ দিলে, "He is behind, Sir, having a good conversation with this Pandit."

"Oh, but you see Sub-Inspector, you also

mark, (সমুখত থিয় হৈ) just this sort of house, facing south with such a garden—do you see ?"

"Yes, Sir, yes." (আটায়ে একেলগে)

"Yes, just note and mark. This is fine, fine, very excellent."

ঘোঁৰা টকৰ টকৰ কৈ আগবাঢ়ি গ'ল। চাহাব বাহাদুৰক আগবাঢ়ি যোৱা দেখি মহকুমাৰ পাচ পৰা ডিপুটী আৰু ছাব-ইন্‌স্পেক্টৰে ঘোঁৰা দৌৰাই গৈ বঙলাৰ ওচৰত চাহাব বাহাদুৰক লগ ধৰিলে।

"I am very much pleased, Deputy Inspector, with your this man. He has kept his school house going decently."

চাহাবে ঠাট্টাকে কৰিলে নে কি কৰিলে একোকে বুজিব নোৱাৰি ডিপুটীয়ে কৈ থলে, "Your favour Sir."

(৭)

চাহাব বাহাদুৰৰ গাড়ী বহু পাচত, কিজানি ৰাতি ১২ মান বজাতহে পাবহি।

ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব বাহাদুৰ এখন ইজি চেয়াৰত শুই আছে; তেওঁৰ চাৰিওকালে কিছুমান ফাইল; মুখৰ আগতে মেলা ফাইল এটা। চাহাব বাহাদুৰৰ ঘোৰ্ঘোৰীয়া নিদ্ৰা।

মহকুমাৰ ডিপুটীয়ে সাহেবৈক ইন্‌স্পেক্টৰ চাহাব বাহাদুৰৰ ওচৰলৈ গৈ ক'লে—"Sir, one thing. Will you so very kindly take some rice?" চাহাব বাহাদুৰ চক্ খাই উঠিল, "Rice, well, when could you have rice?"

"Sir, the Pandit you saw on the road—I had it cooked by him. He is a good Brahmin, Sir, brother of Mouzadar, Sir."

"Well, you are so very clever."

"Your favour, Sir. Will the rice be brought here?"

"Thank you. That will be very convenient."

"Your favour, Sir."

(৮)

উপৰোক্ত ঘটনাৰ তাৰিখ ২৭ জানুৱাৰী। ইয়াৰ প্ৰায় ১১ মাহৰ পাচত, অৰ্থাৎ সেই বছৰৰ নভেম্বৰ মাহত মহকুমাৰ ডিপুটী ইন্‌স্পেক্টৰৰ হাতত আন আন কাকতৰ ভিতৰত তলত দিয়া কাকত খনো পৰিল।

Dhopor-Gerid Primary School..................
Sub-division ....date 27th January 19XX

I was very glad to have been able to visit this school, though I could not see it in work; but the Pandit, whom I met afterwards and who is an exceptionally intelligent and well-behaved young man belonging to a very respectable family and well qualified—he having read up to class IX of High School and passed 'Guru' class Exam. from Jorhat— was not to blame.

The school house and the compound presented a very neat and pleasing appearance. The garden was exceptionally successful. I trust the inner working of the school is compatible with its outer establishment.

I congratulate the local officers on this very beautiful school. Attendance was not bad, I understood.

I noted that the Pandit got only Rs. 17. The Local Board, the present Chairman of which is so enthusiastic about education, may be very kind to increase the Pandit's pay to Rs. 20. He fully deserves it.

পরিদর্শন

The Deputy Inspector of.....................
and............and their Sub-Inspectors............
numbering three in all—accompanied me.

রিপোর্ট পড়িয়েইতো ডিপুটি ডাঙরীয়া অবাক!

DISCIPLINE.

(১)

[কলেজত আজি উথল-মাথল। মহাত্মা গান্ধীৰ জন্ম দিন। ছাত্ৰবিলাক আহি হোষ্টেলে হোষ্টেলে আৰু নগৰৰ ঠায়ে ঠায়ে বহা লৈছে। ঘৰ এটাত বহুত পাৰই বহা ললে যেনেকৈ ঘৰটো থলক লগাই থাকে, চহৰ খনকো ল'ৰাবিলাকে সেইদৰে 'সৰগৰম' কৰি ৰাখিছে। ৰমানাথ, ভূদেৱ, কালিদত্ত, চমচেৰ, হীৰাচিং আৰু তেওঁলোকৰ লগৰ অনেক ল'ৰা—চল্লিশ-পঞ্চাশজন মান হব। হোষ্টেলৰ পৰা প্ৰিন্সিপালৰ ঘৰৰ ফালে যাব ধৰিছে। কলেজ কম্পাউণ্ডৰ 'ভিতৰুৱা' বাট। সিফালৰ পৰা প্ৰিন্সিপাল ওলাই আহিছে।]

ৰমানাথ—সৌ প্ৰিন্সিপাল দেখোন এই ফালেই আহিছে। আজি ন নৌ বাজোঁতেই ওলালনে ?

চমচেৰ—ভাল হ'ল ব'লা। ইয়াতেই দেখোন ধৰিলে হয়। আমাৰ দুঃখ কমিল।

[এনেতে Principal ওচৰ চাপিল—ল'ৰাবিলাকে যোৰ হাত কৰি নমস্কাৰ কৰিলে।]

প্ৰিন্সিপাল—Good morning, my young friends. Why have you left the hostel so early, and in such a large body ? It is not yet nine.

ভূদেৱ—ছাৰ, আমি আপোনাক দেখা কৰিবলৈ হে আহিছিলোঁ।

প্ৰিন্সিপাল—Why ? What can I do for you ?

হীৰাচিং—Sir, to-day is Mahatma Gandhi's birthday. We want to celebrate it. And first we want your permission to fly the National Flag over the College buildings.

প্ৰিন্সিপাল—Oh, Mr. Gandhi has my greatest respects. Nobody can appreciate him better than I do. In fact, I try to conduct my life according to his teachings.

ৰমানাথ—So far so good, Sir. এতিয়া আমাক National flag fly কৰিবলৈ permission দিয়ক, Sir.

প্ৰিন্সিপাল—National flag ! কি National flag ? You mean the Congress flag ? কিন্তু মুছলমানেতো Congress flag স্বীকাৰ নকৰে। তেতিয়া Muslim League flag'ও উৱাব লাগিব।

কালিদত্ত—Quite right, Sir,—আজি আপুনি আমাক মহাত্মা গান্ধীৰ জন্মদিনত Congress flag উৰাবলৈ দিয়ক। Mr. Jinnahৰ জন্মদিনৰ দিনা Muslim League flag তাৰ ওচৰতে আঁৰি দিম।

প্ৰিন্সিপাল—(কিছু সময় বিমোৰত পৰে) তোমালোকৰ College class আছে নহয়। গভৰ্ণমেণ্টৰ হুকুম নহলেতো মই College class cancel কৰিব নোৱাৰোঁ।

ভূদেৱ—পণ্ডিত জৱহৰলাল নেহৰু আহোঁতে cancel কৰিছিল নহয়। সুভাষ বসু আহোঁতেও কৰিছিল। তেতিয়া জানো গৱৰ্ণমেণ্টে হুকুম দিছিল ?

প্ৰিন্সিপাল—I am sorry, friends, that you want to argue. It is not for the Principal of a big College to argue with his unruly students.

হীৰাচিং—That Sir, it should be for the Principal, to listen to the wishes of his obedient students.

প্ৰিন্সিপাল—I am willing to do that.

হীৰাচিং—Then let us have the permission we want.

প্ৰিন্সিপাল—Not in the attitude you are demanding it. I am afraid I cannot give you the permission. You better go back to your hostel and attend your classes. There will be no flag-flying in my College.

হীৰাচিং—Why not, Sir? You allowed us

flag-flying all right while the Congress Government was in office. Why not now ?

প্ৰিন্সিপাল—I cannot argue with you. You better go back. The consequences of disobedience may be serious, I warn you.

(প্ৰিন্সিপালে ল'ৰাবিলাকক তাতে এৰি হন্ হন্ কৰি গুচি যায়।)

ৰমানাথ—লাগিল লেঠা; লাগিব জানিছোঁৱেই। পাচে এতিয়া কি কৰা ? সৌ Principal চাহাবলৈ চোৱা। তেওঁ ডিপুটি কমিছনাৰৰ বঙলাৰ কালে লৰ ধৰিছে। কি কৰিবা ?

বহুতে—কি কৰিবৰ আছে! আমি flag উৰামেই। Principal আমাৰ জাতিক অপমান কৰিবৰ কোন ?

চমচেৰ—বা আমাকেই বা অপমান কিয় ?

ৰমানাথ—তেনেহলে সেয়ে ঠিক !

বহুতে—ঠিক ! আলবৎ ঠিক !

ৰমানাথ—Flag আঁৰি দিব কোনে ? (সকলোবোৰ নিমাত) কোন্বা কোনে volunteer কৰিবা ? নে মই দিব লাগে ?

হীৰাচিং—মই volunteer কৰিছোঁ।

(তেতিয়া আন অনেকে 'মইও volunteer কৰিছোঁ' বুলি আগবাঢ়ি আহিল।)

ৰমানাথ—বাৰু! ইমানবোৰ নালাগে। হীৰাচিঙৰ লগত আৰু চাৰিজন হলে হব। কিন্তু সাৱধান, জান গলেও flag আঁৰি দিহে আহিব লাগিব।

হীৰাচিং—বাৰু! (ই বিলাকেও 'বাৰু', 'খুব পাৰিম' এইদৰে শলাগিলে। হীৰাচিঙৰ সহকাৰী চাৰিজন তাতে বহা হ'ল)

(২)

[ইয়াৰ এঘণ্টা মানৰ পাচত। College buildingsৰ Administrative Blockৰ ওপৰত তিনি ৰঙৰ National flag জল্-জল্ কৰি জ্বলিছে আৰু বতাহত ফট্ ফট্ কৰি শব্দ কৰিছে। ৰমানাথকে আদি কৰি কিছুমান ল'ৰা Flag সন্মুখ কৰি লৈ শাৰী বান্ধি বৈ আছে। কিছুমানে দূৰৰ পৰা চাইছে। আলি-বাটতো কিছু মানুহ গোট খাইছে। আৰু প্ৰফেছৰ বিলাকৰ এজন দুজন চকু মুখ মুদি ঘপ ঘপ্ কৰি কলেজৰ অফিচলৈ সোমাই গৈছে। এজন-দুজন ভিতৰৰ পৰা সেমেনা-সিমেনি কৰি চোৰা-চুই কৰিছে। এনেতে কলেজৰ ঘণ্টা পৰিল। দহোটা বাজিল। লৰালৰি কৰি Professor সকল নিজৰ নিজৰ শ্ৰেণীলৈ গ'ল। দেখে দুই-এজন ল'ৰাৰ বাহিৰে class বোৰ শূন্য। Vice-Principalৰ কমত telephone ৰিং ৰিং কৰি বাজি উঠিল Vice-Principalএ খৰখৰ কৰি phone ধৰিলে।]

ভাইচ-প্ৰিন্সিপাল—Yes, the Vice-Principal is speaking...yes, Sir. good morning, Sir...No,

there are about half a dozen boys in the classes ...Oh, Professors, they are in their rooms...Their attitude seems to be peaceful...I do not know what they intend to do...It would be better if you come, Sir, they will certainly respond much better to your—the Principal's appeal. Oh, all right, if you want me to speak to them I will ...yes I shall take the senior professor with me. Are you not coming to College then ? Oh, indisposed ? I did not know that...Good morning, Sir.

(ইয়াৰ পাচত কেইজনমান ছিনিয়ৰ প্ৰফেছৰক লগত লৈ Vice-Principal ল'ৰাবিলাকৰ আগলৈ গ'ল।)

(ল'ৰাবিলাকক) Good morning, boys. তোমালোকে class লৈ নোযোৱা কিয় ? বাহিৰত এইদৰে থকা discipline ৰ against এ গৈছে।

ৰমানাথ—Sir, class লৈ যাবলৈ সাজু আছোঁ। তাৰ আগেয়ে আমাৰ National flag salute কৰিব লাগে। আপনালোকেও আহক। আমি Principal লৈ বাট চাই আছোঁ।

ভাইচ-প্ৰিন্সিপাল—Oh, Principal is indisposed—তেখেতে আহিব নোৱাৰে।

চমচেৰ—Indisposed কেতিয়া হ'ল? Sir, অলপ আগতে আমি তেওঁক ডিপুটি কমিচনাৰ চাহাবৰ বঙলাৰ কালে যোৱা লগ পাইছোঁ।

(ল'ৰাবিলাকৰ মাজৰ পৰা 'Coward' এই শব্দ শুনা গ'ল।)

এজন Senior Prof.—Well boys, I will put it to you straight. মহাত্মা গান্ধীৰ প্ৰতি আমাৰ সকলোৰে ভক্তি আৰু শ্ৰদ্ধা আছে। কিন্তু বৰ্ত্তমান অৱস্থাত আমি একো কৰিব নোৱাৰোঁ। আমি গৱৰ্ণমেন্টৰ চাকৰ, সেইমতে চলিব লাগে।

ভূদেৱ—মানিলোঁ ছাৰ। যোৱা বেলি দেখোন এই কলেজত এইবোৰ উৎসৱ পাতিবলৈ উদগনি দিছিল?

Senior Prof.—Things change my friends! তোমালোকক সবল ভাবেৰে কৈছোঁ we are helpless।

ৰমানাথ—তেনেহলে Sir, আপোনালোকে যাওক। আমি Flag-salute কৰিছে যাম। Principal যদি নাহে, তেওঁক আনিবলৈ যত্ন কৰোঁ।

কালিদত্ত—ঠিক! ব'লা Principalক লৈ আহোঁগৈ।

হীৰাচিং—Yes; এইটো ভাল কথা। (প্ৰফেছৰ-সকললৈ) হয় Sir, আপোনালোক ভিতৰলৈ যাওক। আমি Flag salute কৰিছে কি কৰোঁ। বলাইক।

(এইবুলি হুকুৰিমান ছাত্ৰ উত্তেজিত হৈ Principalৰ বঙলাৰ কালে যায়।)

(৩)

[ইয়াৰ দহ মিনিট মানৰ পাচত। প্ৰিন্সিপালৰ বঙলা। তেওঁৰ ঘৈনীয়েকে টেলিফোনটো লৈ আছে। ওচৰতে Principal বিমৰিষ মনেৰে বহি আছে।]

Mrs. Principal—(টেলিফোন হাতত লৈ) কি কলে? ল'ৰাবোৰ উত্তেজিত হৈ আমাৰ বঙলাৰ ফালে আহিছে? আপোনালোকে কি কৰিছিল?...তাহাঁতক বুজাব নোৱাৰিলে এতিয়া আপোনালোকে মজা কৰক। আমাৰ সৰ্ব্বনাশ।... ইমানবিলাক ল'ৰাই আমাক কাটেই নে মাৰেই! তৎক্ষণাৎ চকীদাৰ-চাপ্ৰাছীবিলাকক পঠাই দিয়ক.... হয় বঙলালৈ। তাহাঁতৰ ঘৰলৈ পঠাবলৈ কৈছো নেকি? ভাল বুদ্ধি আপোনালোকৰ!

Principal—চাওঁ, চাওঁ, মোক দিয়াচোন। (Telephoneটো ধৰে) Yes Good morning...why could you not manage the situation...মই যে indisposed ...Absolutely not, এদিন এঘণ্টা Principal নহলে কলেজখন নচলে। Crisisটো হয়েই। সেইবুলি আপোনালোকে কি কৰিলে? ......ঘৰলৈ যাব বিচাৰে Professor সকলে? বাৰু ভেনে। সকলোবিলাক nervous হলে কেনেকৈ হব......All must stay in the college. That

is the order······whoever leaves, does so at his risk, yes, yes, that is final. [এনেতে বাহিৰত ল'ৰা-বিলাক আছি পোৱা গণ্ডগোল লাগে। ল'ৰাবিলাক ডাঙৰ ডাঙৰ কৰি কথা পাতে, কিন্তু একো অভদ্ৰ আচৰণ কৰা নাই।]

Mrs. Principal—(টেলিফোনটো কাঢ়ি নিয়ে আৰু কয়) আৰু আন connection অৱশ্যে নাই। আপুনি বাহিৰলৈ যাব নোৱাৰে। মই D. C.লৈ phone কৰো পুলিচ পঠাবলৈ। আপুনি বহি থাকক।

Principal—পুলিচ আনিলে হাঙ্গামা হ'ব, ৰ'বা।

Mrs. Principal—আপুনি বহি থাকক। পুলিচ আহিলে যদি হাঙ্গামা হয়, হাঙ্গামা নিমিটালে কিয়? মই গুণ্ডাবোৰৰ হাতত ল'ৰা-ছোৱালীবে মৰিব নোৱাৰোঁ। (টেলিফোন বাজি উঠে) হয় প্ৰিন্সিপালৰ বঙলাৰ পৰা······ হয় পুলিচ লাগে। যিমান পাৰে সিমান পঠাওক। ভুৰস্তে। বহুতো ল'ৰা আছে। হাতত দা, লাঠী, জোং, যাঠি এইবোৰ আছে, নাই, আপুনি অকলে নাহিব। পুলিচ পঠাওক। শীঘ্ৰে···ভয় নাথাই কি কৰোঁ? বৰ বিপদ আমাৰ। ৰক্ষা কৰক···তেওঁ ইয়াত বহি আছে। তেওঁ ভয়তে অস্থিৰ···বাৰু thank you, যিমান সোনকালে পাৰে (টেলিফোন থৈ দিয়ে।)

Principal—তুমি ভাল নকৰিলা। বাৰু যি হয় হব। মই এবাৰ বাহিৰলৈ যাওঁচোন।

Mrs. Principal—('এ নাযাব নাযাব' বুলি হাক দিয়ে। এনেতে দহ বাৰ জন মান ল'ৰা বাৰাণ্ডালৈ উঠি আহি Principal ক মাতে—'Sir, আমাক মাত এষাৰ দিয়ক'।) কি গুণ্ডা ল'ৰা তোমালোকে ! Principalৰ অসুখ। তোমালোকে তেও নেৰা।

ছাত্ৰ—আপুনিয়ে মাত দিয়ক তেনেহলে।

[এনেতে কলেজৰ চকীদাৰ, চাপ্ৰাছী আঠ-দহজন মান আৰু দহ বাৰটা মান পুলিচ আহি প্ৰিন্সিপালৰ বঙলাৰ সমুখত থিয় হ'লহি।

Mrs. Principal—(বাৰাণ্ডালৈ আহি) ধৰা ধৰা ইহঁতক। আমাক মাৰি সাং কৰিলে। ধৰা ধৰা (Principal'ও বঙলাৰ বাৰাণ্ডালৈ আহিল। ছাত্ৰ, চকীদাৰ, পুলিচ সকলোৰে মাজত এটা হাহাকাৰ লাগিল। কিছুমানে ইফালে সিফালে দৌৰিলে। মৰামৰি খুন্দিয়া-খুন্দি লাগিল। এষাৰ মান ৰজাৰ আগতে এই কাণ্ড ঘটিল। কেইটামান ল'ৰাৰ মুৰত, ভৰিত, পিঠিত, বুকত আঘাত লাগিল। দুটামান পুলিচৰ তেনে হ'ল। এজন চকীদাৰ আৰু এজন ছাত্ৰ মাটিত পৰি গ'ল। ছাত্ৰজন চমচেৰ। অলপ পাচতে চমচেৰ, ৰমানাথ, হীৰাচিং প্ৰভৃতি দহ-বাৰজন মান ছাত্ৰক হাতকেৰেয়া দি পুলিচে ধৰিলে।

অলপ পাচতে ডিপুটী কমিছনাৰ চাহাব মটৰেৰে Principalৰ বঙলা পালেহি। আৰু কাণ্ড দেখি ঘপ্ ঘপ্ কৰি বঙলাৰ ওপৰলৈ উঠি গ'ল।

D. C.—Oh, what a mess !

(২)

[ছিলং চহৰ। শিক্ষা মন্ত্ৰীৰ ঘৰ। সময় গধূলি। সাত মান বাজে। শিক্ষা মন্ত্ৰী নিজৰ Drawing Roomত বহি আছে। তেওঁৰ লগত দুগৰাকী মহিলা। সাজপাৰ গম্ভীৰ, অথচ নতুন ধৰণৰ। এজনী হীৰাচিণ্ডৰ মাক। আৰু এজনী চমচেৰৰ সম্বন্ধত পেহীয়েক। হীৰাচিণ্ডৰ মাক তলৰ পৰা ছিলঙলৈ আহিছে। ই গৰাকী ছিলঙতে থাকে। তাৰ বিশিষ্ট লোক এজনৰ ঘৈণী।]

শিক্ষা মন্ত্ৰী—আজি নে ?

হীৰাচিণ্ডৰ মাক—হয় আজি, এবাৰ বজাত। মই আবেলিৰ সময়ত মটৰত আহিলোঁ।

শিঃ মঃ—বৰ বেয়া কথা। মোলৈ একো ৰিপোৰ্ট অহা নাই।

হীঃ মাঃ—ৰিপোৰ্ট কৰ পৰা আহিব ? ডি. চি. ৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিহে আপোনাৰ Principal এ ৰিপোৰ্ট পঠিয়াব। ইতিমধ্যে ল'ৰাবোৰৰ কি হ'ব ? আৰু চমচেৰৰ অৱস্থা বৰ বেয়া।

চমচেৰৰ পেহীয়েক—হয়, জোনাব। ইমান পুলিচৰ অত্যাচাৰ সহিব নোৱাৰি।

হীঃ মাঃ—পুলিচৰ গাত কি দোষ দিব ? সকলো বিলাকৰে মুল এখেত সকলৰ ভীৰু অকৰ্ম্মণ্য Principal টোহে। তেওঁৰ যে ঘৈণীজনী ? সিজনী আৰু একাঠী চৰা। তেওঁক নোকোৱাকৈতো Principal এ একোকে কৰিব নোৱাৰে।

শিঃ মঃ—পিচে, একো ৰিপোৰ্ট নোপোৱাকৈ মই কি কৰিম ? (হীঃ মাকক) আপুনি দুই-এদিন থাকক। বৰ মস্কিল হ'ল। ইফালে পৰহিৰ পৰা Assembly বহিব। বৰ দিগদাৰ কৰিলে এই কলেজৰ দুষ্ট ল'ৰাবোৰে।

চঃ পেঃ—দুদিন বৰ নোৱাৰি, জোনাব। আজিয়েই কিবা এটা কৰক। লাগিলে Premier ক সোধক।

হীঃ মাঃ—মই উধাতু খাই লৰি আহিলোঁ। আপুনি, আমাৰ Premier এইসকল ইয়াত থাকোঁতেনো আমাৰ ল'ৰাৰ এইবোৰ দুৰ্গতি হব লাগে নে ?

শিঃ মঃ—বৰ বাৰু অলপ। (এইবুলি telephoneটো লৈ, 'Double two O, please'। অলপ পৰৰ পাচত telephone বাজি উঠে) মই শিক্ষা মন্ত্ৰী ...ভাল। অসময়ত আমনিহে কৰিছোঁ। পাচে কলেজৰ ঘটনাটো শুনিছে নে ? ...চমচেৰৰ পেহীয়েক মোৰ ইয়াত বহি আছে...কলেজৰ ঠাইৰ পৰা আপুনি phone পালে নেকি ? ...হয়, হীৰাচিণ্ডৰ মাক

মোৰ খুলশালী। তেৱোঁ ইয়াতে···মরো তাকে ভাবিছোঁ। Assembly বহাৰ আগতে কিবা এটা কৰিব লাগিব···আজি হাজতত থাকিব লাগিব কিজানি। এভিয়াতো বাতি হলেই। Supdt.ক কোৱা জানো ভাল হব? ···ভাল আপুনি কৈছে যেতিয়া মই সেইদৰে কাম কৰিম···বাৰু মই Principal আৰু D. C. দুয়োকে সোধোঁ। আৰু কওঁ যেন কালি পুৱাই এই কামৰ এটা শেষ মীমাংসা কৰি দিয়া হয়। আপোনাক পৰামৰ্শ কৰা বুলি কম জানো···হয়' আপোনাৰ কথা কলে ভাল হয়··· কলেজৰ লগত connection হওঁতে বা কতপৰ লাগে? দহ বজাৰ পাচত আপোনাক আমনি নকৰোঁ, কাইলৈ পুৱা ন মান বজাত মই নিজে আপোনাৰ গুৰিলৈ যাম···বাৰু, মই তেওঁ-লোকক আপোনাৰ কথা কৈ সান্ত্বনা দিম। (মহিলা দুগৰাকীৰ প্ৰতি) Premierৰ লগত কথা পাতিলোঁ। দেখিলেই। তেখেতে হয় বুলিছে যেতিয়া কিবা এটা কৰা যাব। মই বাৰু Collegeলৈ connection বিচাৰোঁ। (এই বুলি শিক্ষা মন্ত্ৰীয়ে কলেজৰ লগত connection দিবলৈ Exchangeক নিৰ্দ্দেশ দিলে। এনেতে চাহ আৰু তাৰ লগতে জলপীয়া জলপান লৈ চাপ্ৰাছী এটা আহিল। তাৰ পাচতে মন্ত্ৰীয়নী বহিল। সকলোৱে চাহ খোৱাত লাগিল।)

মন্ত্ৰীয়নী— হীৰাচিঙৰ মুৰত দুখ পোৱা বুলি শুনিলোঁ। হয়নে?

ছীঃ মাঃ—দুখ তিমান পোৱা নাই। পাচে তাক হাস্ত-কেবেয়া মাৰি নিলে পুলিচে। চাওকচোন বাইদেও।

মন্ত্ৰীয়নী—চমচেৰ একা ?

ছীঃ মাঃ—সি অজ্ঞান হৈ পৰিছিল। তেজ-চেজ সিমান হলে ওলোৱা নাই।

চঃ পেঃ—চাওকচোন বাক! আমাৰ ল'ৰা কেইটাকেনো আপদে প্যৰ পায়নে ?

শিঃ মঃ—কলেজৰপৰা connection আহোঁতে কিমান সময় লাগে ঠিক নাই। আক আপুনি (চমচেৰৰ পেহীয়েকৰ প্ৰতি) কথা-বতৰা পাতি চাওকগৈ। মই অলপ আহিছোঁ। এওঁবিলাকে কথা পাতক। ফোনৰ কল আহিলেই মোক কৰা। মই আহিছোঁ। (বাহিৰলৈ ওলাই যায়)

চঃ পেঃ—(মন্ত্ৰীয়নীৰ প্ৰতি) বাইদেউ, আপুনি নেৰিব। আজি ৰাতিৰ ভিতৰতে কিবা এটা কৰিব লাগে। আমাৰ Premier এ কলেই নহয়।

মন্ত্ৰীয়নী—বাক, মই নেৰিছোঁ। (চঃ পেঃ অলপ পৰৰ পাচত যায়। এওঁবিলাক যাবৰ মন কৰিছে, এনেতে টিলিং টিলিং কৰি ফোন বাজে—মন্ত্ৰীও সোমাই আহে)

শিঃ মঃ—(Telephone লৈ) Education Minister is speaking...Good Evening...What is all these about the College ? Could none of you avoid a

scene like this ? ...Excuse তো বহুতো দিব পাৰি। কিন্তু আমাক কি difficulty ত land কৰাইছে জানিছে নে ? Ministry may fall for this···দোষ আপোনালোকৰ নহয়, কাৰ ? ···মোৰ নে Hon'ble Premier ৰ ? ···নাই খং কৰা নাই ; কিন্তু really speaking we are worried and the Premier is annoyed too···settle তো কৰিবই লাগে। কি কৰি settle কৰিব ? ···They are already suspended and sent away from the hostel ...দহজন জেলত ? বৰ কেলেঙ্কাৰিখন হ'ল। কি কৰিব খুজিছে ?···হয় D. C.ক দেখা কৰি কওক যে গৱৰ্ণমেণ্টৰ ইচ্ছা আজি ৰাতিৰ ভিতৰতে কিবা নিষ্পত্তি হব লাগে। Premierৰ কথাও কব পাৰে। লাগে যদি মই Jail Supdt. আৰু D.C.লৈ Phone কৰিব পাৰোঁ। কিন্তু ৰাতি Jailৰ পৰা মানুহ অনা টান। কালি পুৱা আঠ-নটাৰ ভিতৰত নিষ্পত্তি কৰি আমাক জনাব···বাকৰ খং নকৰে, মই Premierক কম। Good night.

(৫)

[কলেজ থকা নগৰ। সময় গধূলি আঠমান বাজে। Assemblyৰ Opposition Leaderৰ ঘৰ। তেওঁ আৰু দুই-তিনিজনমান M.L.A. ডেকা আৰু কেইজনমান ছাত্ৰ।]

একজন M. L. A.—আজি এতিয়া special timing আছে নে নাই ?

এজন ডেকা—আজি আৰু নাই। কালিলৈ পুৱাই চাবে চাবি বজাত যাব পাৰি। সাত বাজোতে ছিলং পাবগৈ।

M. L. A.—সেয়ে ভাল। সেই সময়ত যাব লাগে। পাচে গাড়ী যাব কাৰ আৰু খবৰ দিব কোনে ?

ডেকা—গাড়ী-পেট্ৰোল বাৰু আমি যোগাৰ কৰি দিম। কিন্তু গৈ কি কৰিব তাকে ঠিক কৰক।

M. L. A.—No. confidence motion দিব লাগে। Assembly adjourn motion দিব লাগে। ল'ৰাইঁতক gailৰ পৰা আনিব লাগে।

Opposition Leader—এঃ এইবোৰতো কৰিব পাৰিবাই। কিন্তু ফল কি হব ? European Block টোতো তেনেই Govt.ৰ ফালে। আমাৰ group বো পাঁচ-ছয়জনৰ একো ঠিক নাই। যিফালে লাভ যেন দেখে সেই ফালেই যাব। কিন্তু আচল কথা হৈছে, এই কুকাণ্ডখন কৰালে কোনে ? প্ৰিন্সিপালক দেখোন এনেই সৰল মানুহ যেন দেখি। তেন্তেনো পুলিচ মতাই ছাত্ৰক মৰালে নে ?

ভূদেৱ—Coward, Sir, coward! বোধ কৰোঁ তেওঁতকৈও Mrs. Principal এহে বেছি ভয় খালে।

M. L. A.—তোমালোকেনো কি কৰিছিলা ?

ভূদেৱ—আমি একো কৰা নাছিলোঁ ছাৰ। We meant to be peaceful and obedient, পাচে আমি কথা পাতি

থাকোঁতেই পুলিচ আহিল, চকীদাৰ আহিল আৰু পুলিচ আহিয়েই মাৰিবলৈ লাগিল। তেতিয়া আমিও দুই-এটা মাৰ সোধালোঁ কিন্তু চমচেৰৰ বৰ সাংঘাতিক। তাৰ Brain concussion হৈছে। মৰে নে জীয়ে ঠিকেই নাই।

এজন M. L. A.—ভাগ্যে হিন্দু-মুছলমানৰ কাজিয়া বুলি গৱৰ্ণমেণ্ট will not be able to make a capital out of it!

Opp. Leader—বৰ দুখৰ কথা। Very bad. যেতিয়ালৈকে গোলাম জাতি হৈ আছোঁ তেতিয়ালৈকে আছে এই নিৰ্য্যাতনবোৰ।

ভূদেৱ—পিচে, Sir, কি কৰা ঠিক হ'ল?

এজন M. L. A.—বাৰু গাড়ী ঠিক কৰাগৈ; আমি দুজন কালি পুৱাতে ছিলঙলৈ যাম। গৈয়ে কালি afternoonত ল'ৰাবোৰক কেনেকৈ খালাচ কৰিব পাৰি তাৰ দিহা কৰিম। আৰু পৰহিৰ Assemblyত no-confidence motion আৰু House adjourn কৰিবলৈ motion দিম।

ভূদেৱ—আমি হলে ল'ৰাবিলাক জেলত থাকে মানে strike কৰিবলৈ ঠিক কৰিছোঁ। তেতিয়া আমাক সুধুৰিব।

Opp. Leader—Strike কৰা যুগুত হ'ব as a protest। কিন্তু যাতে violence অলপো নহয় তাৰ বাবে

সাৱধান হবা। আজিকালিৰ দিনত আৰু এখন মৰামৰি লগাই পুলিচৰ কিল খাবৰ কোনো আৱশ্যক নাই।

ভূদেৱ—খাব লাগিলে কিল খাবই লাগিব, Sir।

M. L. A.—আপুনি ছিলঙলৈ কেতিয়া যাব Sir?

Opp. Leader—কাইলৈ ভাটিবেলা। তোমালোকে গৈ motion তেনে table কৰিবাগৈ।

(৬)

[কলেজ থকা নগৰ। গধূলি চাৰিমান বাজে। ডিপুটি কমিছনাৰ চাহাবৰ ঘৰ। ডিঃ কঃ, প্ৰিন্সিপাল, পুলিচ চাহাব, Jail Supdt. বহি থাকে]

D. C.—Altogether a mess. (Principalৰ প্ৰতি) আপোনালোকেনো পুলিচক ইমান urgently মাতি পঠাইছিলে কিয়?

পুলিচ চাহাব—Well, well—যি হবলগীয়া তো হলেই। But don't you see the fun of the thing? গোটেই সোপা দায় জগৰ, বদনাম হব পুলিচৰ। (Principalৰ প্ৰতি) I envy you, Principal. আপুনিতো report এটা দিয়েই খালাচ।

Principal—I admit, rather an awkward situation. But what could I do? আমাৰ প্ৰফেছৰ-সকলো বিৰোধী। তেওঁলোকেতো একো সহায় নকৰিলে।

পুঃ চাঃ—Is it not your business to see that the Pròfessors obey you ?

D. C.—আপোনাৰ প্ৰফেছৰবিলাক! All of them are backboneless cowards. আমিওতো ছাত্ৰ আছিলোঁ। আমাৰ প্ৰফেছৰবিলাকক দেখিলে দেখোন আমি বাঘৰ নিচিনা ভয় কৰিছিলোঁ। Let that go. But what to do now, Doctor ? (জেলৰ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টৰ প্ৰতি) you have heard the হুকুম ?

জেল ছুপাঃ—হুকুম or no হুকুম; you know the rules. They are strict. কিন্তু আপুনি যদি written order দিয়ে মই সেই মতে কাম কৰিম। Ministerএ phone যে কলে কি হ'ব? Let him send an order in proper form. ৰাতি কি কাৰণে কয়দী উলিয়াই দিব পাৰি ভাবি চাওক।

Dy. Commissioner—Right. I am not going to take the responsibility. After all what does it matter if a few headstrong youngsters are kept in jail for a night ? They deserve it fully, perhaps more.

Principal—কিন্তু তাৰে দুজনমান ল'ৰা যে very influentially connected.

পুঃ চাঃ—They therefore deserve severe punishment. আপোনালোকৰ policyৰ ফল এনে হে।

D. C.—What's the use of discussing these things now ? I wish I were not connected with it. Now let us inform the minister. আমি তেনেহলে ঠিক কৰিলোঁ যে, জেলৰ পৰা বাতি ল'ৰাবোৰক এৰি দিব নোৱাৰি। কিন্তু কালি পুৱা সকলোকে এৰি দি matter টো drop কৰা যাব, we agree ?

তিনিও—Yes.

D. C.—বাৰু, তেনেহলে মই এতিয়াই phone কৰি Ministerক জনাওঁ। Thank you gentlemen, Good night.

(৭)

[ইয়াৰ পাচদিনা। কলেজ হল আৰু কম্পাউণ্ড। সময় ১১ মান বাজিছে। চাৰিওফালে বহুত ল'ৰা। প্ৰফেছৰসকলৰ কোনোজনে ইফাল-সিফাল কৰি ফুৰিছে। বেছি ভাগেই Common Roomত বহি আছে।

Prof. Bora—That's the sample of new discipline. আৰু তিনি মাহ সাত দিন আছে—for my retirement. এইকে'টা গ'লে ৰক্ষা পৰোঁ।

ডেকা প্ৰফেছাৰ—আপুনিতো ৰক্ষা পৰে, Sir, আমাৰ বাথ্‌না কি হব ?

আন Senior Prof.—তোমালোকে চলিবা আৰু নতুন Regime ত। এতিয়া Politically influential হলেই হ'ল। আন কি লাগে ?

(এনেতে বহুত ল'ৰা হৈ-চৈ কৰি Common Roomৰ বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ "জয় মহাত্মা গান্ধীৰ জয়" দিয়ে।)

Prof. Bora—(ওলাই আহি) তোমালোকে গোলমাল কৰিয়ে থাকিবানেকি ? Class নকৰা ?

এজন ছাত্ৰ—আজি class নাই, Sir. Principal এ class cancel কৰিছে। তাকেহে আপোনালোকক জনাবলৈ আহিলোঁ। "জয় মহাত্মা গান্ধীৰ জয় !" "জয় অসমৰ জয় !"

Prof. Bora—Thank you, my dear boys. I wish you all well.

মন্ত্ৰ (নাটিকা)

প্ৰথম দৃশ্য

(যদুনাথ মাষ্টাৰ গ্ৰেজুয়েট। চহৰৰ হাইস্কুলৰ ৫ম মান শ্ৰেণীৰ ক্লাছ মাষ্টাৰ। অবিবাহিত। চহৰত এটা ৫৲ টকীয়া ভাড়া ঘৰত থাকে। ৰান্ধনি, চাকৰ, বেহাৰা, সকলো কাম কৰে একমাত্ৰ মনাই চাকৰে। তাৰ বয়স কিমান কব নোৱাৰি। দেখাত ৮।১০ যেন দেখি। কাম-বন কৰে ১৮।২০ বছৰীয়া ডেকাৰ দৰে; কথাও তেনে। যদুনাথে সঙ্গী কেইজনমানৰ লগত পুৱা তাচ খেলি আছে)

যদুনাথ—আজি নেৰোঁ। তোমালোকক ছক্কা এখন বান্ধি হে উঠিম। এই—মাৰ কুৰি !

বিপক্ষৰ ১ম—থোৱা থোৱা তোমাৰ ছক্কা। উঁঃ উঁঃ গাণ্ডাৰ গন্ধ ওলাইছে। হেৰ মনাই অলপ এচেঞ্চ লৈ আহ, ভইঁতৰ মাষ্টাৰৰ নাকত গন্ধ সোমায়।

মনাই—(বেগেৰে প্ৰবেশ কৰি) কি লাগে দেউতা ? দেউতাৰ নাকত কি সোমাল ? চাওঁ এই ঘুন্টিৰে উলিয়াই দিওঁ। (বিপক্ষৰ গিৰ্জ্জনি মাৰি হাঁহি। যদুনাথ ৰঙা-ক'লা পৰে।)

যদুনাথ—যাঃ মুৰবকটো। কি সোমাল তোৰ বাপেৰৰ নাকত, ঘুন্টিপাত লৈ আহিছে, যাঃ !

মনাই—মই কি কৰিম দেউতা, এখেতসকলে ৰিং ধৰিছে নহয়, কাণ ফালি যায়, হেৰ মনাই, কিবাটো লৈ আহ, নাকত সোমাল! পাৰেমানে আপোনালোকে তাচ খেলক, মই মনাইৰ গাত কিহৰ জগৰ লাগিল। এইদৰে হলে মই আৰু থাকিব নোৱাৰোঁ দেউতা, একে কথাতে কৈ দিছোঁ।

যদুনাথ—যা, বলীয়াটো, কেক্‌কেকাই নাথাকিবি। ধঁপাত লৈ আহ।

মনাই—ধঁপাত আকৌ দিবলৈ হাক দিছে নহয়। বোলে সিদিনা ধঁপাত সাং হওঁতে মই কলোঁ, তাঁচ খেলোতে দিওঁতে দিওঁতে সাং হ'ল। আপুনি খং কৰি কৈছিল নহয় বোলে সেইবোৰ—

যদুনাথ—কি আপদটোৱে পালে! যা বাৰু যা। গুচ আগৰ পৰা, গাধাটো।

মনাই—মই গাধা হলো কেনেকৈ? আপুনিয়ে হাক দিছে বোলে ধঁপাত দিব নালাগে। এতিয়া আকৌ মোক গাধা পাতে। দিওঁ বাৰু মই, এচিলিম নহয় দহ চিলিম দিওঁ। স্কুললৈ যাবৰ সময়ত নাপালে তেতিয়া আকৌ মোক খং নকৰিব। (প্ৰস্থান)

বিপক্ষ ২য়—এইয়া, তুমি ৰং এখন চাপ্ৰাচী কৰিছিলা নহয়। সেইবাৰ মোৰ নবুৰ লগত ৰং দিয়া নাই, এইবাৰ ক'ৰ পৰা ওলাল?

যদুনাথ সিটোহাত—কিয় নিদিম? সেই পিটটো চোৰা। মই ৰঙৱ আঠাখন দিছোঁ।

বিপক্ষ ২য়—তুমি আঠাখন দিছা, নে আমাৰ সিহাতৰ পৰা ওলাইছে? বাজি ৰাখা।

যদুনাথ সিটোহাত—বাজি, কিহৰ বাজি! তুমি বাৰে বাৰে মোক চোৰ ধৰি মন পাই গৈছা? I will not tolerate it! আচ্ছা, তোমাৰ জুৰিক সোধা।

বিপক্ষ ১ম—জানো, ময়ে দিছোঁ। হবপায়তো আঠাখন।

বিপক্ষ ২য়—এতিয়া, liar, মিছলীয়া!

যদুনাথ সিটোহাত—চুপ! মোক বৰ liar নুবুলিবা। মজা দেখুৱাই দিম।

বিপক্ষ ২য়—কিহৰ মজা দিবা তুমি? তুমি liar, এবাৰ নহয়, হাজাৰ বাৰ liar বুলিছোঁ।

যদুনাথ সিটোহাত—Donkey, fool, মই liar নে কোন liar দেখুৱাওঁ চা।

(তাচৰ খেলত হুৰামুৰা মৰামৰি লাগে। কাজিয়া লগা দুজনে ঘুচিয়া-ঘুচি, গালাগালি কৰে। ই দুজনে হাহাকাৰ কৰি কাজিয়া ভাঙিবলৈ যায়।)

মনাই—(ধঁপাত লৈ প্ৰবেশ আৰু মৰামৰি দেখি আচৰিত) ঐ আই, কি হল, মাৰিলে, তেনেই মাৰিলে, কোন ক'ত আছা আহাইক, মৰিল, মৰিল, চিপাহী ককাই আহাইক,

মৰিল, মৰিল। (বাটেৰে এজন চিপাহী গৈ আছিল, সি এই হাহাকাৰ শুনি সোমাই আহিল।) এইয়া, চোৱা, মৰিল, মাৰিলে। (যত্নক দেখি) অ' আমাৰ দেউতা, ভেঁৱো মৰা নাই, এইবাৰ ৰক্ষা। (চিপাহী দেখি আটায়ে অলপ শান্ত হ'ল।)

যদুনাথ—এই আপদটো! চিপাহীক মাতি আনিছ কেলেই, গাধাটো।

মনাই—মই হে হলোঁ গাধা! চিপাহী নহয়, হাৱালদাৰ। এওঁ নোহোৱা হলে দেখোন সেই দুপাতে জোবোৰা-জোবোৰি কৰি মৰিলেইহেঁতেন।

হাৱালদাৰ—কি হৈছে বাবু আপোনালোকৰ? অপোনা-লোক ভদ্ৰ মানুহ, এইখন কি হাল্লা পাতিছে।

যদুনাথ—একো হাল্লা নাই হাৱালদাৰ চাহাব। মোৰ বন্ধু দুজনে ধেমালিহে পাতিছিল, এই গৰুটোৱে চিঞঁৰ বাখৰ কৰি হাহাকাৰ কৰিছে।

মনাই—এৰা, জগৰ লাগিল অমুকাৰ গাত। আপোনা-লোকে মৰামৰি, গালাগালি কৰক আৰু চিপাহীয়ে মোক ধৰি নিয়ক। ভাল চাকৰি কৰিছোঁ।

হাৱালদাৰ—মইতো এৰি যাব নাপাৰিম বাবু চাহাব। চৰকাৰক নিমখ খাইকে নিমখহাৰামি কাঁহাসে কৰিব পাৰিম। আপনালোকে আভি থানামে যাব লাগে।

যদুনাথ—(আটাইকেইজনে চোৱা-চুই লগায়) এৰা, ভাল

আপদখনে পালে। হাৱালদাৰ চাহাব, থানা-ফানা যাবলৈ ভাল নহয়। আপুনি চলি যাওক। আৰু বেয়া নাপায় যদি অলপ পাণ-চুৰট খাবলৈ এই পইচা আঠ অনাকে লওক।

হাৱালদাৰ—নাই বাবু চাহাব পইচা নালাগে; বৰ মানাহি আছে। আপনালোকতো সব জানে। আচ্ছা আগলৈ হাল্লা নকৰিব। আভি যাওঁ।

(হাৱালদাৰ যায়। তাচ খেলোঁতা ইজনে-সিজনে কোৰাকুই কৰে আৰু তাৰে এজনে আধলি এটি লৈ হাৱালদাৰক দি আহেগৈ।)

তাচ খেলোঁতা এজন—ললেনেহে ?

দিওঁতাজন—নলব কেলেই, মই তাৰ আও-ভাৱতে জানিছো নহয়, অকলে বিচাৰে।

যদুনাথ—এৰা, ভাল আপদখন হ'ল। এই বুৰবকটোহে সকলো সৰ্ব্বনাশৰ মূল। (মনাইলৈ চকু ঘোপা কৰি চায়।)

মনাই—মোৰ ফালে তেনেকৈ চাব নালাগে। আৰু যদি এইদৰে মৰামৰি কৰিবলৈ হয়, অমুকা ইয়াত নাথাকে। আই ঔ, এইখন বোলে আকৌ ভাল মানুহ। তাচ খেলিও মৰামৰি কৰে। থুই, থুই, এনেখন তাচ নেখেলিলে আকা।

যদুনাথ—ই দিনে দিনে চল পাই গৈছে আহাম্মখ !

(মাৰিবলৈ খেদা মাৰে, মনাই ওলাই লৰ মাৰে)

দৃশ্যপট পৰে।

দ্বিতীয় দৃশ্য

[সৰু পুলি এটা, আন্ধাৰ, লেতেৰা, ধঁপাতৰ ছাই, শাক-পাচলিৰ
চোঁচ ইত্যাদিৰে ভৰা। তাৰ মাজত অকণমানি পীৰা
এখনৰ সমুখত ভাত-আঞ্জা। যদুনাথ খাব বহিছে]

যদুনাথ—হেৰ মনাই, আজি কিবা ৰান্ধিছ নে ?

মনাই—আজি নো কিমান খাব খোজে দেউতা। দিন-টোলৈ ৮০ অনা পইচা দি কব বোলে ইয়াৰে চাউল, দালি, মাছ, ধঁপাত, পান-তামোল, চাহ-চেনী, গাখীৰ সকলো আনিবি। ৮০ অনা পইচাৰে আজি কি জুতি খুৱাম লগাই মই।

যদুনাথ—এই গাধাটোৰ মুখত কথা নোলায়, আখৈহে ফুটে যেনিবা। এইখন কি ৰান্ধিছ গৰুটো। দালি দেখোন সিজাই নাই ?

মনাই—দালিনো সিজে কেনেকৈ। পুৱাই শুই শুঠাতেই পাতিব তাচৰ খেল। মনাই ধঁপাত দে, মনাই তামোল দে, আজি তাতে আকৌ চিপাহীও দে লগালে। মনাইনো ভৰোঁ কেনেকৈ ? চৌকাৰ জুই নুমাল। দালি নিসিজিলেই। ইফালে আকৌ এখাৰ বাজিবৰ হল নহয়। মইনো কি কৰিম ?

যদুনাথ—কোনে খায় এইবোৰ ! (এইবুলি যদুৱে খঙতে দালিৰ বাটিটো চৰিয়াত বাকি দিব খুজিলে। (বল কৰি মনায়ে হাতত ধৰি)

মনাই—চৰিয়াত বাকে কেলেই। নেখায় যদি এৰি যাওক। আমিয়ে চাম এবাৰ।

যদুনাথ—হুঁ এইখন খাই পেটৰ অসুখ কলেৰা কৰ, আৰু মই ডাক্তৰ দাৰাই বিচাৰি ফুৰোঁ। নহয়নে গৰু?

মনাই—পেটৰ অসুখ হব কিয়! মই জানো এইদৰে খাম বুলি কলোঁ। এৰি যাওক আপুনি। পাঁচ বজালৈ নো কি কৰিম। এইবোৰকে সিজাই সিজাই খাম নহয়। নেখায় যদি নেপেলাব।

যদুনাথ—(ভাত আঞ্জা এৰি উঠিব খোজে।)

মনাই—(মনতে) এইডালে আকৌ দিনটো লঘোনে থাকে কেনেকৈ। (ফুটাই) মুঠিব দেউতা, ৰব, দোকানৰ পৰা লৰি গৈ দৈ অলপ আনি দিওঁ। ভাল দৈ দেখিছোঁ। (লৰ মাৰে।)

দৃশ্যপট পৰে।

তৃতীয় দৃশ্য

[কলাই কানীয়াৰ কানি খোলা। কানি খোৱা হোকা-খোলা, এফালে পিৰিছ এথনত অলপ গুৰ; আন ফালে চেক লাগি থকা পিতলৰ বাটি এটাত ৰঙা চাহ। ওচৰতে জয়ৰাম আৰু ভদ্ৰেশ্বৰ বহি আছে। ইহঁত দুয়ো স্কুলত পঢ়ে। জয়ৰাম সাধাৰণ গৃহস্থৰ ল'ৰা, প্ৰাইমাৰী পৰীক্ষাত বৃত্তি ধৰি হাইস্কুলত পঢ়ে। ভদ্ৰেশ্বৰ ধনী, ডাঙৰ মানুহৰ ল'ৰা। দুয়ো একে শ্ৰেণীত পঢ়ে। দুয়োৰো বয়স এঘাৰ-বাৰ বছৰমান। কলায়ে ফুৰুত ঘুৰুত কৰি টিকিৰা উৰায় আৰু ইহঁত দুজনে আচৰিত হৈ চায়।]

ভদ্ৰেশ্বৰ—চোৱাচোন জয়ৰাম চোৱা, কেনে সুন্দৰ দেখি। দিয়া কলাহঁ কাই, আৰু এটা ফুৰুত কৰি উৰাই দিয়াচোন। ৰাৰু, তুমি হোপাচোন, চেঁচু মযে ধৰোঁ। (কলাইৰ হাতৰ পৰা চেঁচু আনি ধৰে আৰু টিকিৰাত লগায়। কলায়ে একো নামাতি টিকিৰা খায়।)

জয়ৰাম—ভদ্ৰ, যাওহঁক অহা, ৯ বাজিলেই। নহলে স্কুললৈ দেৰি হব।

ভদ্ৰেশ্বৰ—ৰবাচোন। কত্, কৰে গা ধুই আহিম এতিয়াই নদীৰ পৰা। এইখোল কলাই কায়ে খাওক।

কলাই—দেৰি হলেনো কি হয় বোপা দেউতা?

ভদ্ৰেশ্বৰ—আও, ককাই কি হয়। আমাৰ যি হে হেডমাষ্টাৰ,

এক ছেকেণ্ড—ছেকেণ্ড কি জানানে কলাই কাই! এক মিনিটত ৬০, তিনি কুৰি ছেকেণ্ড থাকে—এই ধৰা তোমাৰ টিকিৰা ফুকত কৰি উঠে যে সেই—এক ছেকেণ্ড!

কলাই—হেডমাষ্টাৰে কি কৰে বোপা দেউতা?

ভদ্ৰেশ্বৰ—কি হে কৰে! বেত দিয়ে, বেঞ্চৰ ওপৰত থাৰা কৰি থয়, কাণ মলে, আৰু কত কি কৰে, নীল-ডাউন কৰে। নীল-ডাউন কি জানানে? এইয়া, এইদৰে থাকিবলৈ কয়। (নীল-ডাউন কৰি দেখুৱায়)

কলাই—তাহানিখন আমিও স্কুলত পঢ়িছিলোঁ। আমাৰ যি হে কাল পণ্ডিত আছিল। খুব বেতায় নহয়। পাচে মোক নোৱাৰিছিল।

জয়ৰাম—তুমি চাগৈ ভালদৰে পঢ়া দিছিলা।

কলাই—পঢ়া, পঢ়া দিবা ক'ৰ পৰা। মাছ মাৰিবলৈ যাওঁ, আম-তিয়ঁহ খাই ফুৰোঁ। গা ধুবলৈ আহি পানীত গাদুৰোঁ। পঢ়িবা কেতিয়া?

দুয়ো—তেনেহলে তোমাক নামাৰিছিল কিয়?

কলাই—নামাৰিছিল ক'ত, আগেয়ে বৰ মাৰিছিল। পিচত হল এটা কথা।

দুয়ো—কি কথা, কি কথা?

কলাই—এদিন ঠিক এনে সময়ত দেই। তোমালোকে দুয়ো যেনেকৈ গা ধুবলৈ আহি ইয়াত বহিছা, সেই দৰে মই

আৰু ভদাই—ভদাই আমাৰ পেহীৰ ককায়েকৰ পুতেক ভায়েক দেই। সি মৰিল এতিয়া—আমি দুইটাই আম খাবলৈ গৈ সৌ নদীৰ পাৰৰ গছ এজোপাতে উঠিলোঁ। সেই বৰ আমগছ জোপা দেখিছা যে তাতে। কালিৰ কথাৰ দৰে মোৰ চকুৰ আগতে আছে।

দুয়ো—পাচে, পাচে!

কলাই—পাচে আম খাই থাকোঁতে দেখি হল। আমি দুয়ো কহন-মহন কৰিছোঁ। এনেতে দেখোঁ যে আগতে দেখোন সন্ন্যাসী এটা। মস্ত বাবাজী। এয়া লমলম ডাঢ়ি। বগা গোটেইটো। তেজ ফুটো ফুটো কৰে।

দুয়ো—পাচত, পাচত!

কলাই—সেই বাবাজীয়ে মোক এই দৰৱ যোৱা খাবলৈ শিকালে। নহলে কানি, আফিং আমাৰ ঘৰত চুন্না আছিল নহয়।

ভদ্রেশ্বৰ—কিয়, বাবাজীয়ে জানো কানি খায়, ভাং হে খায়।

কলাই—এই সৰু-সুৰা যোৰে ভাং খায়তো। বৰ বৰ বাবাজীয়ে ইয়াক ধৰিব পাৰে। ই মহাদেৱৰ বস্তু নহয় জানো। সকলোৱে ইয়াক খাই হজম কৰিব নোৱাৰে নহয়।

জয়ৰাম—তাৰ পাছত দেখি হল যে কি কৰিলা?

কলাই—ওঃ দেখি আৰু ক'ত হল। বাবাজীয়ে মন্ত্ৰ

কৰিলে নহয়। পিতৃপুৰুষ বাবাজী (ওপৰলৈ হাত দাঙি সেৱা কৰে।)

ভদ্রেশ্বৰ—মন্ত্র, কি মন্ত্র ?

কলাই—আ, বোপা দেউতা, আচৰিত মন্ত্র ! আমাক এটা মন্ত্র শিকাই দি বোলে ভইঁতৰ পণ্ডিতে দেখি হোৱা বুলি কলে, এই মন্ত্র মাতি তিনিটা ফুঁ মাৰি দিবি। পণ্ডিতে পাহৰি যাব ; ঘড়ীলৈ চালে ঘড়ী উলটি আহিব।

দুয়ো—হয় নে ! (আচৰিত হৈ চোৱা-চুই কৰে)

ভদ্রেশ্বৰ—দেখি হলেহে নেকি, পঢ়া নোৱাৰিলে একো মন্ত্র নাই নে ?

কলাই—কেলেই নাই, সেই মন্ত্রই হয় নহয় ? সি সৰ্ব্বচাক, সকলো কথাতে খাটে।

ভদ্রেশ্বৰ—আমাকো শিকাই দিয়া, কলাই কাই।

কলাই—এইদৰে শিকাব নোৱাৰি নহয়, বোপা দেউতা। গুৰু মানিব লাগে। এই মন্ত্র আমাৰ ইয়াৰ নহয়। স্বৰ্গৰ বস্তু। ইন্দ্রদেৱতাৰ বাণ।

জয়ৰাম—কি লাগে ?

কলাই—শিকিটো, আধলিটো। তামোল-পাণ এযোৰ হলেই হয়।

ভদ্রেশ্বৰ—পাচত দিলে নহয়নে ?

কলাই—পাচত দিলে নহয়ভো। পাচে এটা বুধি কৰিব

পাৰি। মৰে ৰূপ এটকা তোমালোকক খাৰলৈ দিওঁচোন। গুৰু মাননি কৰা। পিচত টকাটো দিবা একা। নহলে মন্ত্ৰৰ গুণ নধৰে।

ভদ্ৰেশ্বৰ—বাৰু দিয়া।

(কলাই ভিতৰলৈ গৈ [যাওঁতে কানি খোৱা সজুলি লৈ যায়] ৰূপ এটকা আনি ভদ্ৰেশ্বৰৰ হাতত দিয়ে, আৰু ভদ্ৰেশ্বৰ আৰু জয়ৰামক আঠু লৈ বহিবলৈ কয়। সি নিজে ঠিয় দি)

কলাই—গাই যাবা দেই। তিনিবাৰত মুখত আহিব লাগিব। নহলে নফলে।

(কলায়ে এশাৰী গায়। ল'ৰা দুটাই পাচে পাচে মাতে)

থুঃ থুঃ ফুট
ধাঃ ধুঃ ঝুট
অমুকা পণ্ডিতৰ হাত
ভেল্কি মাৰিলো তাত
মোৰ ডাক্ গুৰুৰ হাক
যেনেকৈ আছ তেনেকৈ থাক
কামৰূপ কামাখ্যা মাও
এই কথা নাৰাখিলে গৰু-মানুহ খাওঁ।

(তিনিবাৰ কলায়ে মাতে। ল'ৰা দুটাই আওৰায়।)

জয়ৰাম—ভদ্ৰ, চোৱাচোন মোৰ মুখত আহিলনে? (মাতে)

ভদ্ৰেশ্বৰ—ময়ো মাতোঁ, চাবাচোন। (মাতে)

কলাই—বঢ়িয়াকৈ আহিছে! আজি আবেলিকৈ মাননি-খিনি দি যাবাহঁক।

দুয়ো—বাৰু, বাৰু।

(মন্ত্ৰ শাৰী মাতি ল'ৰা দুটা এফালে, কলাই আনফালে ওলায় যায়।)

তৃতীয় দৃশ্য

[স্কুলৰ শ্ৰেণী এটাৰ সমুখ। ভিতৰত ছাত্ৰবোৰ বহি আছে। দুৱাৰ মুখত হেড্মাষ্টাৰ ইফাল-সিফাল কৰিছে। শ্ৰেণীত মাষ্টাৰ নাই। ঘৰীত ঢং ঢং কৰি এঘাৰটা বাজিল। অলপ পাচত ভদ্ৰেশ্বৰ আৰু জয়ৰাম দৌৰা-দৌৰি কৰি হেঁপাই-ফোঁপাই প্ৰবেশ।]

জয়ৰাম—(ফোঁপাই) ভাল হল আজি, মোৰ বৃত্তি কটা যাব নহয় এতিয়া।

ভদ্ৰেশ্বৰ—(ফোঁপাই) একো ভয় নাই বাপা। এয়া এঘাৰটা বাজিল মাথোন হে। (খিড়িকীৰে চাই) সোৰা মাষ্টাৰ অহাই নাই নহয়।

(এনেতে শ্ৰেণীৰ দুৱাৰ মুখ পাই, আৰু হেড্মাষ্টাৰক দেখি শিলামূৰ্ত্তিৰ দৰে হৈ ৰয়।)

হেড্‌মাষ্টাৰ—কেমন, তোমাদেৰ বাড়ীৰ ঘড়ীতে এখন বুঝি এগাৰটা বাজে? কটা ঘড়ী আছে বাড়ীতে?

(দুয়ো নিমাত হয়।)

জয়ৰাম—(কাণে কাণে) হেৰা কলাইৰ মন্ত্রটো আওৰোৱা-চোন।

হেড্‌মাষ্টাৰ—বলি, মুখে কথা ফোটেনা যে? বুঝতে পাৰ না বাঙলা কথা? ভূতসব।

দুয়ো—(ফুচ্‌ফুচ্‌কৈ মন্ত্র আওৰায়)

থাঃ থুঃ ফুট
থাঃ থুঃ বুট
হেড্‌মাষ্টাৰৰ হাত
ভেল্কি মাৰিলো তাত
মোৰ ডাক্ গুৰুৰ হাক
যেনেকৈ আছ তেনেকৈ থাক
কামৰূপ কামাখ্যা যাও
এই কথা নাৰাখিলে গৰু-মানুহ খাওঁ।

হেড্‌মাষ্টাৰ—বিৰ-বিৰ কৰ্চ্ছ কি? (ল'ৰা দুটাই আকৌ মন্ত্র আওৰায়) কি ভূতদেৰ পাল্লায় পৰা গেল। এদেৰ বা দোষ কি? মাষ্টাৰইত নাই। বুঝেও না কিছু। যাও ক্লাছে যাও।

(লৰা দুটা ক্লাছত সোমায়। আৰু আনফালৰ পৰা যদুনাথ মাষ্টাৰ আহি দুৱাৰ মুখ পায়।) বলি মিষ্টা—ৰ যদু বাবু, are you just awake? (ঘড়ী দেখুৱাই) you are 6 minutes late. I am afraid you won't be marked present to-day.

যদুনাথ—(চকু পোন্দাই) I am sorry, Sir. This is the only occasion. I beg pardon.

হেড্‌মাষ্টাৰ—আচ্ছা, যান, ক্লাছে যান। দেখবেন যেন আৰ দেৰি না হয়। Don't repeat this another time. (হেড্‌মাষ্টাৰ গুচি যায়।)

ভদ্রেশ্বৰ—হয়, ভাই, ভাল মনত কৰি দিলা। নহলে আজি আৰু—

জয়ৰাম—এৰা হে, মন্ত্ৰটোৰ গুণ আছে হয়।

(ইফালে যদু শ্ৰেণীত সোমায়, ল'ৰাবোৰ উঠে। যদুৱে হাজিৰা কৰিব ধৰে।)

ভদ্রেশ্বৰ—ঠিক হৈছে ৰবা! হেৰা কলাইক টকা দিবা কব পৰা?

জয়ৰাম—মই বৃত্তি পালে তাৰে টকা এটাকে দিব লাগিব।

ভদ্রেশ্বৰ—মই হলে কথা এটা ভাবিছোঁ।

জয়ৰাম—কিনো?

ভদ্রেশ্বৰ—মন্ত্রটো শিকিলোৱে। তাক একো নিদিলে নহয় নে হে? একো নিদিলে আকা?

জয়ৰাম—সি নকলে বুলি—

(ইফালে যদুনাথ মাষ্টাৰে ভদ্রেশ্বৰৰ নাম মাতিলে দুবাৰো। জয়ৰামৰ নাম পাচত। ইইঁত দুয়ো কথাত ইমান ভোল গৈ আছে যে মাষ্টাৰৰ মাত নুশুনিলে। মাষ্টাৰে ভদ্রেশ্বৰক দেখিছে। সিফালে তাচৰ খং। ইফালে হেড্‌মাষ্টাৰৰ বকনি, সকলোৱে মিলি যদুৰ খং মূৰ পালেগৈ। খং কৰি "ভদ্রেশ্বৰ গৰু নামাত কিয়" বুলি গৰ্জ্জন কৰাত জয়ৰাম আৰু ভদ্রেশ্বৰৰ কথাত বাধা পৰিল।)

যদুনাথ—ভদ্রেশ্বৰ গৰু নামাত কিয়?

ভদ্রেশ্বৰ—শুনাই নাই, ছাৰ!

যদুনাথ—শুনাই নাই ছাৰ! কি কৰিছিলা ছাৰ? কাণত কি সোমাইছিল ছাৰ? তোমাৰ কাৰণে বেল কোনাৰ লাগে নেকি ছাৰ! উঠি আহ এই ফালে।

ভদ্রেশ্বৰ—(অণ্ঠ-কণ্ঠ শুকাই উঠি যায়।)

জয়ৰাম—হেৰা, মন্ত্রটো গাই যাবা।

ভদ্রেশ্বৰ—(ফুচ্‌ফুচ্‌ কৰি মন্ত্র গাই যায়।)

যদুনাথ—(ভদ্রেশ্বৰৰ কাণত ধৰি আৰু দুই গালে দুই চৰ বহুৱায়) কি ছাৰ! আৰু নুশুনিবানে ছাৰ! যা গৰুটো!

ভদ্রেশ্বৰ—(ফিৰি গৈ জয়ৰামক অকলে (কি হে এইবাৰ দেখোন নফলিল।)

জয়ৰাম—(ভাবি চাই) সেয়া তুমি টকা নিদিওঁ বুলিছিলা নহয় ?

ভদ্ৰেশ্বৰ—এৰাতোন। কোনোমতে দিব লাগিব হে!

যদুনাথ—Well, boys.

ল'ৰাবোৰ—We.

যদুনাথ—Sit down.

ল'ৰাবোৰ—We sit down.

যদুনাথ—Joyram, stand up.

জয়ৰাম—I stand up.

যদুনাথ—Sit down.

জয়ৰাম—I sit down.

যদুনাথ—Nabin, what is this ?

নবীন—This is a pen.

যদুনাথ—Bhadreswar, what is this ?

ভদ্ৰেশ্বৰ—This is a ink ঘটী।

যদুনাথ—ঘটী, who told you ঘটী ?

ভদ্ৰেশ্বৰ—Pot Sir, pot.

যদুনাথ—ঘটী কোনে কলে, গৰু ?

ভদ্ৰেশ্বৰ—ঘৰত পঢ়ুৱা মাষ্টাৰে কৈছিল, ছাৰ, Pot অৰ্থে ঘটী।

যদুনাথ—Pot অৰ্থে ঘটী। Say, this is an ink-pot.

ভদ্রেশ্বৰ—This is a ink-pot.

যদুনাথ—ছ্যৎ গৰু, an ink-pot.

ভদ্রেশ্বৰ—An ink-top.

যদুনাথ—(অধৈৰ্য্য হৈ) top নহয়, pot.

ভদ্রেশ্বৰ—Pot.

যদুনাথ—গোটেইটো ক। This is an ink-pot.

ভদ্রেশ্বৰ—This an ink-pot.

যদুনাথ—Is টো ক'ত থালি? চাওঁ এইফালে আহ।

ভদ্রেশ্বৰ—(ষাব ধৰে)

জয়ৰাম—হেৰ, এইবাৰ টকা দিম বুলি গাই যাবা। নিশ্চয় ফলিব।

ভদ্রেশ্বৰ—কলাই কাই টকা দিম। (মন্ত্ৰ আওৰায়) কলাই কাই টকা দিম (আৰু আওৰায়। এইদৰে মাষ্টাৰৰ ওচৰ পায় আৰু ভয়তে কঁপে। ইফালে কলাই কাই টকা দিম, এই বুলি আধা আধা মন্ত্ৰ মাতে।)

যদুনাথ—(মনে মনে [যাঃ, ইয়াক আজি এবাৰ মাৰিলোঁ। আৰু মাৰিলে কি হব?] ফুটাই) যা, বহগৈ। ঘৰতো মাষ্টাৰ এটা আছে। মুখস্থ কৰি আহিব নোৱাৰে। আজিৰ পৰা ভালকৈ শিকি আহিবি। আটায়ে বহী উলিয়াই লেখ, a b c d খন। (ল'ৰাইঁতে বহীত লিখিবলৈ লয়, যদুৱে টেবুলত ভৰি থৈ চকু মুদে।)

ভদ্ৰেশ্বৰ—(ফিৰি গৈ) আজিলৈ ৰক্ষা হল হে।

জয়ৰাম—মই কৈছিলো নহয়, টকা দিম বুলি ভাবিবা। নহলে কিয় ফলিব।

পঞ্চম দৃশ্য

[ভদ্ৰেশ্বৰইঁতৰ ঘৰ। এটা খোঁটালিত গধূলি সময়ত ভদ্ৰেশ্বৰে কিতাপ আগত লৈ পঢ়ি আছে। প্ৰাইভেট টিউটৰো আছে বহি। এটা সৰু লেম্প জ্বলিছে। অলপ দূৰত ভদ্ৰেশ্বৰৰ পিতাক এখন আৰাম চকীত বহি ভৰি নচুৱাই আছে।]

ভদ্ৰেশ্বৰ—(পঢ়ে) This, T h i s, This, This মানে এই, এইটো। is, i s. is ; is মানে হয়। an, an, an ; an মানে এটা। ink, i n k, ink, ink মানে মহী, চিয়াহী। pot, p o t, pot ; pot মানে ঘটী। This—is—a—an ink—pot. এইটো—হয়—এটা—মহী—ঘটী—দোৱাত এইটো এটা মহী ঘটী দোৱাত।

ভদ্ৰেশ্বৰৰ পিতাক—মহী ঘটী দোৱাত কি ঔ? মহীচুঙা নেকি?

ভদ্ৰেশ্বৰ—হয়, দেউতা ; মহীচুঙাই। ইংৰাজীত আকৌ মহীঘটী বোলে। ink মানে মহী, আৰু pot মানে ঘটী ; সেইদেখি ink-pot মানে মহী ঘটী।

ভদ্ৰেঃ পিতাক—হয়নে হে মাষ্টাৰ ?

মাষ্টাৰ—হয়, ডাঙৰীয়া, বোপা দেউতাই বৰ ভালকৈ কৈছে। ঠিক সেয়ে।

ভদ্ৰেঃ পিতাক—কিয় ? ইংৰাজীত চুঙাকনো কি বোলে ?

মাষ্টাৰ—(বিমোৰত পৰিল) এৰা ডাঙৰীয়াই জেঠা হে লগালে, চুঙাৰ ইংৰাজী নাই নহয়। বাঁহৰ হে চুঙা হয়; তাহাঁতৰ দেশত বাঁহ নায়েই নহয়। আৰু আমাৰ দুখীয়া মানুহৰ হে চুঙা। তাহাঁতৰ ধনী দেশত বটল, গিলাছ, কাপ, জাগ এইবোৰহে আছে। চুঙা দেখাই নাই যেতিয়া ক'ৰ পৰা চুঙাৰ ইংৰাজী থাকিব ?

ভদ্ৰেঃ পিতা—উঁ। পিচে আমাৰ দেশত যে চাহাবক গাখীৰৰ চুঙা দিওঁহঁক, তাকনো তাহাঁতে ইটোই-সিটোই—ধৰা মেমচাহাবে চাহাবক কেনেকৈ বুজাই কব ?

মাষ্টাৰ—তেতিয়া ঘূৰাই, পকাই কয়। যেনে মেমে কৈছে ধৰক—My dear অমুক gave good milk in bamboo pot all empty but one ঘিলা over head—অর্থাৎ অমুকে (যেনিবা ডাঙৰীয়াই) এমূৰে ঘিলা থকা ফোপোলা বাঁহ এডোখৰত ভাল গাখীৰ দিছিল। (হাঁহে)

ভদ্ৰেঃ পিতা—ঘিলা কিহে, গাঁঠি নেকি ?

মাষ্টাৰ—হয় ডাঙৰীয়া, গাঁঠি।

ভদ্ৰেঃ পিতা—গাঁঠিক জানো ঘিলা বোলে ইংৰাজীত।

মাষ্টাৰ—নহয়, নোবোলে, পিচে দুটা-এটা আমাৰ দেশৰ শব্দ সিহঁতে বুজে নহয়।

ভদ্রেঃ পিতা—তেনেহলে, ঘিলা বুলিলে যদি গাঁঠি বুজে, চুঙা নুবুজিবনে?

মাষ্টাৰ—চুঙা নুবুজে ডাঙৰীয়া। তাহাঁতে সদায় বটল খুলি মদ আৰু কিবাকিবি খাই থাকে নহয়। সেই দেখি আমাৰ দেশৰ বেহেৰা চাপ্রাচীয়ে কোৱা ঘিলা শব্দটো বুজিব। গাঁঠিটোও নুবুজিব।

ভদ্রেঃ পিতা—ও, এৰা, এৰা।

মাষ্টাৰ—এইয়া, ডাঙৰীয়াই এক আষাৰ কথাতে বুজিলে নহয়নে? এইখিনি কথাৰে সৌ চিৰাস্তাদাৰক বুজাব-লগীয়াহেঁতেন দেখোন তিনি দিন লাগিলহেঁতেন। বোপা দেউতাৰো বুজটো ডাঙৰীয়াৰ দৰে। এবাৰ কলে আৰু দুনাই কবই নালাগে। পঢ়ক বোপা দেউতা, তাৰ পাচত।

ভদ্রেশ্বৰ—It, i t, it ; it মানে এইটো। is, i s, is ; is মানে হয়। on, o n, on ; on মানে ওপৰত। the, t h e, the ; the মানে ঐ। book, b o o k, book ; book মানে কিতাপ, পুস্তক। It is on the book—এইটো হয় ওপৰত ঐ পুস্তক।

মাষ্টাৰ—কওকচোন বোপা দেউতা, এইটো কি অৰ্থ বুজিলে?

ভদ্রেশ্বৰ—অৰ্থাৎ, পুস্তক কিতাপখন এইটো ওপৰত হয়।

মাষ্টাৰ—হয়, হয়, ঠিক।

ভদ্রেঃ পিতা—কি পুস্তকখন এইটো ওপৰত হয়হে ? মই দেখোন একো নুবুজিলোঁ।

মাষ্টাৰ—হেঁঃ, হেঁঃ! ডাঙৰীয়াই নুবুজা নো কি আছে। তেও সুধিছে যেতিয়া ক'ব লাগে। অৰ্থাৎ It is on the book। মহীষটাটোৰ কথা কৈছে। কিতাপখন তাৰ ওপৰত হয়, মানে থাকে।

ভদ্রেঃ পিতা—কিতাপখন আকৌ মহীচুণ্ডাৰ ওপৰত কিয় থাকেহে ?

মাষ্টাৰ—মহী পৰি কেতিয়াবা বেয়া কৰিব বুলি, কিতাপ-খনেৰে ঢাকি থয় আকৌ। চাহাব লোকৰ চব পৰিষ্কাৰ ডাঙৰীয়া।

ভদ্রেঃ পিতা—এৰা। পঢ়োৱা বাক মই ভিতৰৰ পৰা আহোঁ।

মাষ্টাৰ—ভাল, ডাঙৰীয়া ভাল। মই বঢ়িয়াকৈ পঢ়াম। ডাঙৰীয়াই পাচে, এইদৰে কোৱাটো ভাল। আমাৰো মাজে-মাজে ভুল-চুক ধৰা পৰে।

(ভদ্রেঃ পিতাক যাব খোজে।)

ভদ্রেঃ ভনী—(প্রবেশ কৰি) দেউতা, দেউতা, শুনিছেনে, দেউতা অ' দেউতা, মোক মায়ে মাৰিলে নহয়, দেউতা!

ভদ্রেঃ পিতা—(নগই বৈ) আয়ৈ দেহি! ক'ত মাৰিলে তোমাক আই। চা চা। (মৰম কৰে)

ভদ্রেঃ ভনী—এইয়া চাওক ; গালত চৰ এটা আৰু পিঠিত এটা চাপৰ মাৰি দিলে।

ভদ্রেঃ পিতা—আয়ৈ, আয়ৈ, কিয়নো মাৰিলে মাৰাই (কোলাত লৈ মৰম কৰে।)

ভদ্রেঃ ভনী—আপোনাক কৈ দিব খুজিছিলোঁ, সেই দেখি।

ভদ্রেঃ পিতা—কিনো কৈ দিব খুজিছিলা আই ?

ভদ্রেঃ ভনী—সেইয়া ককাইদেৱক তেতিয়া টকা এটা দিছে। মই লুজন আনিবলৈ ক'লে নানে, ককাইদেৱক হলে টকা এটা দিছে।

ভদ্রেঃ পিতা—টকা এটা! কিয়? হেৰ ভদ্রেশ্বৰ, কিয়, টকা এটা নিলি কিয় ?

(ভদ্রেশ্বৰ নিমাত, ইফালে-সিফালে চাই লৰ মাৰে।)

ভদ্রেঃ পিতা—কি বদ্‌মাচ্ ল'ৰা। চা। (খঙতে ভদ্রেশ্বৰে ভনীয়েকক থেকেচা মাৰি থৈ যাব খোজোঁতে মাকে নেপথ্যৰ পৰা এহাতেৰে তাক ধৰি ষ্টেজলৈ ঠেলি দিছে।

ভদ্রেঃ মাক—(নেপথ্যত) দিলোইবা টকা এটা ? ল'ৰা-টোকনো এইদৰে মাৰিব লাগেনে ? বেঙে মুতা গৰুৰ দৰে বাছাই মোৰ কঁপিব ধৰিছে।

ভদ্রেঃ পিতা—মাৰিলে কোনে ?   (ভিতৰলৈ চাই।)

ভদ্রেঃ মাক—(ভিতৰৰ পৰা) মাৰিলে কোনে আকৌ ? যাক টকাই নাটে।

ভদ্রেঃ পিতা—টকাই নাটে কাক ?

ভদ্রেঃ মাক—(নেপথ্যৰ পৰা) জানো কাক, মৰ কুবেৰৰ দৰে টকা আৰ্জে মানে আৰ্জে ; বাছাক মোৰ টকা এটাৰ বাবে এইখন কৰিব লাগেনে ?   টকাই খাব এইখান ঘৰক।

ভদ্রেঃ পিতা—কি আপদ !   মাষ্টাৰৰুম আছে দেখা আপায়নে ?   ল'ৰাক মই কি কৰিলোঁ ?

ভদ্রেঃ মাক—কি কৰিলোঁ আকৌ !   থাকক মাষ্টাৰ ! মাষ্টাৰ থাকিলে ল'ৰাটোক এইদৰে মাৰিষলৈ এৰি দিব লাগে-নেকি ?   চাওঁ এইজনী, বাপেকৰ সুৱাগীজনী।   (ছোৱালী-জনীক হাত মেলি ভিতৰলৈ টানি নিয়ে।   তাই ভিতৰত হাওঁ হাওঁ কৈ কান্দিব ধৰে।)

ভদ্রেঃ পিতা—(খণ্ডতে অধীৰ হৈ) কি আপদ, ল'ৰাক মাৰে কোনে ?   মই দেখোন ল'ৰাক চুৱাই নাই, ইফালে ছোৱালীজনীৰ দাঁতে-ওঁঠে কাটিলে নহয়।   চাওঁ ইয়াক বহাওঁ।

(ভদ্রেশ্বৰে কঁপি কঁপি মন্ত্র মাতে।)

ভদ্রেঃ মাক—বহাওকচোন চাওঁ।   মোৰ ল'ৰা-ছোৱালীক মই মাৰিছো।   সেই বুলি ল'ৰাটোক, টকা এটাৰ কাৰণে ইমানবোৰ মাৰিব-কাটিব খুজিব লাগেনে ?   উঃ ৰাম !   টকা

এটা দিছে।—যেন মই গৃহস্থালিখন খাস্তাং কৰিলোঁ। আহ বাক, এটা নহয় দহোটা টকা দিওঁগৈ, কোনে কি কৰে চাও। (ল'ৰাকো ভিতৰৰ পৰা টানি নিয়ে।)

ভদ্ৰেঃ পিতা—কেনে অদ্ভুত কথা! মই দেখোন ল'ৰাৰ গাত হাত দিয়াই নাই। এই মাষ্টাৰেই সাক্ষী। সোধা বাৰু।

মাষ্টাৰ—হয়, আই দেউতা, ডাঙৰীয়াই বোপা দেউতাক একো কোৱা নাই। টকা এটানো কি?

ভদ্ৰেঃ মাক—হয়নে ঔ, গৰুটো; দেউতাই নাই মৰা যদি আকৌ মৰা বুলি কৈছিলি কেলেই?

ভদ্ৰেশ্বৰ—(বাহিৰলৈ লৰি আহি) মইতো মৰা বুলি কোৱা নাই। মই দেউতা বোলোঁতেই দেখোন তয়েই দৌৰি আহি এইখন লগালি। এতিয়া আকৌ মোৰ গাত দিছে।

ভদ্ৰেঃ মাক—তেওঁৰ গাত দিছে। চাও ইয়াকে কিল দিওঁ বাপেকে! মানুহৰ আগত লাজ-লঘু কৰি মাৰিলে এই বাপেক-পুতেক হালে। (টানি নি মাৰে)

ভদ্ৰেশ্বৰ—(হাওঁ হাওঁ কৰি কান্দি ভিতৰৰ পৰা দৌৰি আহি আৰু চাৰিওফালে দৌৰাদৌৰি কৰি মন্ত্ৰ মাতে)

ভদ্ৰেঃ পিতা—ইঃ ল'ৰাটোৰ কি হল? কি কৰিলা ল'ৰা টোক? চাও কি হল। কি হল?

মাষ্টাৰ—ইঃ কি হল, কি হল ঔ! টকা এটানো কি হল?

সন্ধিৰ বাঁহ

প্ৰথম দৃশ্য

(টোল এখন। মাজতে অধ্যাপক বহি পঢ়াই আছে। চাৰিওফালে আঠ-দহজনমান নানা বয়সৰ লৰাই নানা প্ৰকাৰ পুথি পঢ়িছে। অলপ দূৰত দুজন ছাত্ৰই হোকা লগাইছে

অধ্যাপক—ওজা, কি কৰিলা ? ইইঁতৰ দিলানে পাঠখিনি পঢ়াই ?

ওজা ছাত্ৰ—হয়, দেও, দিয়া হ'ল। পিচে, ই সোমেশ্বৰ বৰ দুষ্ট, সি আজি পঢ়াশালি ভালকৈ নমচিলে।

অধ্যাপক—হয়নে অ' সোমেশ্বৰ, পঢ়াশালি—

কেইবাজনে—দেও, সোমেশ্বৰ ইয়াত নাই।

অধ্যাপক—নাই, ক'লৈ গ'ল, হেৰ সোমাই ? ক'ত মৰিলি তই ?

ওজা ছাত্ৰ—দেও, ই হলধৰে জানিব পায়। সি হাঁহিছে।

হলধৰ—মই নাজানো দেও। এতিয়াই আছিল ; ওজাই আপোনাৰ আগত তাৰ নাম কোৱা মাত্ৰেই কোনোবা ফালে গুচি গ'ল।

অধ্যাপক—উঃ! এই ল'ৰাটো কি দগাবাজ ! তাক আজি এসেকা দিব লাগিব। ঘৰঘচা অকল তাৰ পাল আছিলনে ওজা ?

ওজা ছাত্ৰ—নহয় দেও! ই হলধৰেও মচিৰ লাগিছিল। সিও একো নকৰিলে।

অধ্যাপক—হলধৰ, তই নমচিলি কিয় ?

হলধৰ—মই অকলে মচিম কেনেকৈ, দেও। তাতে কালি খৰি ফালোঁতে হুল এডাল সোমাই হাতখন ফিকি আছে। (হাতলৈ চায় আৰু উঃ উঃ কৰে।)

অধ্যাপক—তইঁত বৰ বদ্‌মাইচ্‌ ! তইঁতে মোৰ পঢ়াশালি-খন ভাঙিছে এৰিবি যেন দেখিছোঁ। চা-চোন বাৰু, বাহি ঘৰত বহিনো এই শুদ্ধ পবিত্ৰ পুথিবোৰ পঢ়াব পাৰিনে ? সাত পুৰুষত নকৰা কাম হ'ল। ওজা!

ওজা ছাত্ৰ—দেও !

অধ্যাপক—দিয়া এই গৰুখনক এৰি ; চুৱা-পাত্তত খাঁহ খকগৈ। এইদৰে ম্লেচ্ছৰ দৰে থাকিব পাৰিনে ? ময়েই ঘৰ মচো। তুমি পানী আনি দিয়া। (সকলোবিলাক ছাত্ৰই ইয়াৰ-তাৰ মুখলৈ চোৱা-চুই কৰে) যোৱা, কি চাইছা ?

ওজা ছাত্ৰ—এঃ দেও, আপুনিনো—

অধ্যাপক—মই নকৰিলে কোনে কৰিব। সোমাই আৰু হলধৰ এই দুইটাই ডাঙৰ ছাত্ৰ ; পাঠতো উঠিছে ; ইফালে ভাল মানুহৰ ঘৰৰ ল'ৰা। তাহাঁতৰ ভাগৰ বননো কোনে কৰি দিব ? (কেইবাজনো ছাত্ৰই মচিবলৈ ওলায়। হলধৰো আহি খুচমুচ কৰি অধ্যাপকৰ আগত থিয় হয়) যাঃ, যাঃ, নালাগে

এতিয়া। ঘৰ মচিব পাৰ যদি আগৰ পৰা কি হৈছিল? বাহি ঘৰত মোৰ এইদৰে জাত-মান খালি কিয়? যাঃ।

সোমেশ্বৰ—(প্ৰবেশ কৰি আৰু অধ্যাপকৰ ভৰিত পৰি) দেও, ক্ষমা কৰক। মোৰহে ভুগৰ। মই মূৰ্খই এনেটো কৰিব নাপাওঁ। আপুনি ঘৰ মচো বোলোঁতে মোৰ পাপ লাগিল। আৰু নকৰ। মই এতিয়াই ঘৰ মচি দিম। কিবা অলপ কামতহে অলপ দেৰি হ'ল। (সোমেশ্বৰ মাটিৰ পৰা উঠে) হেৰা হলধৰ, যোৱা, গোবৰ-মাটি আনাগৈ; মই এতিয়াই পানী আনি দিওঁ।

দ্বিতীয় দৃশ্য

[সোমেশ্বৰে আৰু হলধৰে টোলঘৰ মচি থাকে। ওজাই আৰু অধ্যাপকে মচাৰ ফালত বহি আনবিলাক ল'ৰাক পঢ়াই থাকে। ধপাত লগোৱা ল'ৰাটোৱে অধ্যাপকক হোকা দিছে। আৰু অধ্যাপকেও হোকা খাই থাকে। এনেতে গিৰিধৰ নামেৰে গাৱঁৰে বামুণ এজন টোললৈ সোমাই আহে। তেওঁক অহা দেখি সোমেশ্বৰ ইফাল-সিফাল কৰি ওলাই যায়]

গিৰিধৰ—(সোমাই আহি) দেও, প্ৰণাম!

অধ্যাপক—কুশল হওক। অ', গিৰিধৰ বাপা। পুৱাই দেখোন ওলালাহি। মুখখনো শুকান শুকান দেখিছোঁ।

গিৰিধৰ—নকব দেও। আমি আৰু এই গাওঁ এৰিব-লগীয়াহে হ'ল।

অধ্যাপক—(আচৰিত হৈ) কিয়, কি হ'ল ?

গিৰিধৰ—দেও, আপুনি শুনি থাকিবই পায়। আপোনাৰ ছাত্ৰহঁতৰ উৎপাতত আমাৰ শান্তি নোহোৱা হ'ল। গছত এথোকা কল লগাই খাবৰ উপায় নাই। বাৰীত শুকান বাঁহ এডাল নাথাকে। গছত আম-কঠাল পকিবলৈ নাপায়। আপোনাৰ ছাত্ৰহঁতে যাৰ বাৰীত যি পায়, তাকে চুৰ কৰি আনি খায়।

অধ্যাপক—(বিমোৰত পৰে। ইফালে-সিফালে চায়।)

ওজা ছাত্ৰ—হেৰি, পুৱাতেনো দেওৰ আগতে আমাক গালি-শপনি পাৰিছে কিয় ? আমিনো আপোনাৰ কি অপকাৰ কৰিলোঁ ? (ইবিলাক ছাত্ৰই পাঠ এৰি কৌতূহল দৃষ্টিৰে কিনো হয় চাই থাকে। হলধৰে ঘৰ মচি থাকে।)

গিৰিধৰ—কি হে অপকাৰ কৰিলা ? চোৱা, বাৰীত মালভোগ কল এথোকা লাগিছিল। মই গোপাল গোসাঁইৰ ভোগ দিম বুলি কলথোকা বান্ধিছিলো। আজি পাবো, কালি পাবো বুলি থাকোঁতেই, আজি পুৱাই চাও কলথোকা নাই। পাচে—

ওজা ছাত্ৰ—চোৰ ধৰিবলৈ আহিছে কিয় ?

গিৰিধৰ—কাৰণ, তোমালোকে খালা।

ওজা—আমি খালোঁ? কোনে কলে আপোনাক? কি প্ৰমাণ দিব পাৰে? আপুনি মিছাতে আমাৰ টোলৰ এনে বদ্‌নাম কৰি ফুৰে। এই কথা ভাল নহয়।

(ছাত্ৰবোৰৰ মাজত উত্তেজনাৰ সঞ্চাৰ হয়। সকলোৱে 'হয় এনে কথা ভাল নহয়', 'আপুনি ডাঙৰ মানুহ হৈ আমাৰ এনে বদ্‌নাম কৰে'—ইত্যাদি কথা কয়।)

গিৰিধৰ—ভাল-বেয়া কি কথা আছে। ভাল কৰিলেহে ভাল কথা ওলায়। বেয়া কৰিলে বেয়া কথাহে ওলাব। টোলখন পাতোতে ভাবিলো বোলে গাঁৱৰ ছলি-পলি মুৰ্খ হৈ যায়, এখন টোলকে পাতো। এতিয়া মুৰ্খ নাই ছলি-পলিবোৰ ডকাইত হে হ'ল। দেও, কি কৰে কৰক।

ওজা ছাত্ৰ—দেৱে কি কৰিব? আপুনি আমাক মিছা বদ্‌নাম কিয় দিছে? আপোনাৰ কল আমি অনা নাই।

গিৰিধৰ—কোনে নিলে?

ওজা—জানো কোনে নিলে? আপুনিহে জানে। কি জানি আপুনিয়ে নি আমাক বদ্‌নাম দিবলৈ আহিছে।

গিৰিধৰ—দেও, দেখিছে আপোনাৰ ছাত্ৰৰ কথা। মই কি কৰোঁ কওক।

অধ্যাপক—ৰ'বা গিৰিধৰ। খং নাথাবাচোন। মই ইহঁতক সুধি-পুছি চাওঁ। (ছাত্ৰবিলাকৰ প্ৰতি) হেৰ তইঁতে মোক ইয়াৰ পৰা খেদাইহে এৰিবি। বামুণৰ গাওঁখনতে

থাকি কোনোমতে এমুঠি চাউল খাইছিলোঁ। তইঁতৰ উৎপাতত তাৰো মুদা মৰিল। গিৰিধৰ বাপা, যোৱা তুমি ঘৰলৈ যোৱা। কলথোকাৰ দাম যি হয় ময়েই দিম। আৰু আজিৰ পৰা মই পঢ়াশালি এৰিলোঁ। কিবাকিবি বহী-কাকত আছে; আজি ভাটী-পৰলৈ হৰকান্ত বাপুক মাতি আনিবা। তোমালোক দুজনক চমজাই দি মই আজিয়েই যাম।

(সকলোৱে ইটোৱে-সিটোৰ মুখলৈ চোৱা-চুই কৰে। অধ্যাপক উঠি বহালৈ যায়। বহাটো টোলৰ চৌহদৰ ভিতৰতে।)

গিৰিধৰ—দেও, আপুনি যায় কিয়? বাৰু যি হ'ল হ'ল। আপুনি ইহঁতক সোধকচোন।

ওজা—বাৰু ৰ'ব, মই দেওক মাতি লৈ আহোঁ। (ওজা ওলাই যায় আৰু অধ্যাপকক মাতি আনে।)

গিৰিধৰ—দেও, আপুনি মোক খং কৰে কিয়? বাৰু ছাত্ৰইঁতক একোবাৰ সোধক।

অধ্যাপক—(অলপ পৰ নিমাত হৈ) হয়নে ওজা, কলথোকা কি হ'ল?

ওজা—দেও, কলথোকা কোনোবাই খালে। আমি হলে কল অনা নাই।

অধ্যাপক—সঁচা কৈছানে?

ওজা—দেও, কল অনা নাই, সঁচা কৈছোঁ। আপোনাৰ আগতে মিছা কমনে?

(অধ্যাপকে এটা এটাকৈ ল'ৰাবিলাকক সোধে। প্ৰতি-টোৱে কয় কল অনা নাই বুলি।)

অধ্যাপক—চোৱা গিৰিধৰ। মই কি কৰিম। (এনেতে এজনী গৰুৱে মুখত পকা মালভোগ কলৰ বাকলি কিছুমান খাই আহি ছাত্ৰ-অধ্যাপক সকলোৰে আগে আগে যায়।)

গিৰিধৰ—দেও, চাওক। হাতে হাতে সাক্ষী। ইহঁতে কল অনাই নাই! এই গাইজনীয়ে মালভোগ কলৰ বাকলি ক'ৰ পৰা পালে? (এইবুলি তেওঁ গাই অহাৰ ফাললৈ যায়। আৰু তাৰ পৰা মাটিত অলপকৈ পুতি থোৱা এসোপা মালভোগ কলৰ বাকলি লৈ আহে।) এতিয়া চাওক দেও! আৰু কলপুলি দুটাও মোৰে বাৰীৰ পৰা কাটি আনিছে।

অধ্যাপক—(খঙতে) ওজা, এতিয়া আকা? এতিয়া কোনে এই কাম কৰিলে?

ওজা—দেও খং নকৰিব। আমি আচলতে কল অনা নাই। এই কল আমি খাইছোঁ হয়। সোমেশ্বৰে আনিছিল। কালি ৰাতি আমি খালোঁ। আপোনাৰ আখিটো গোসাঁই ঘৰতে থৈ দিছোঁ নহয়।

অধ্যাপক—ইঃ ইঃ ইঃ। সৰ্ব্বনাশ কৰিলি পাপীহঁত। চুৰ কৰি বামুণৰ বাহানি খাই নেৰিলি, মোকো এই পাপৰ ভাগী কৰিলি। হেৰ সোমেশ্বৰ! সোমেশ্বৰ!!

ছাত্ৰবিলাক—(ইফালে-সিফালে চাই) সোমেশ্বৰ দেখোন নাই, দেও। এতিয়াই ঘৰ মচি আছিল।

অধ্যাপক—খালে, খালে, এই পাপীষ্ঠই! আজি কি কুক্ষণত ৰাতি পুৱাল। পুৱাতে বাহি ঘৰত পাঠ পঢ়ালোঁ। তাৰ পাচতে এই কাণ্ড। এই পাপীষ্ঠ কলৈ গ'ল?

(এনেতে সোমেশ্বৰ আলিৰ ফালৰ পৰা লৰি আহি টোলত সোমাল। তেওঁৰ হাতত কিছুমান ফুল, এধাৰ মালা আৰু এখন ৰঙা কাপোৰ।)

হেৰ সোমাই কলৈ গৈছিলি? গিৰিধৰ বাপাৰ কলথোকা চুৰি কৰি—

সোমেশ্বৰ—(অধ্যাপকৰ ভৰিত পৰি) হয় দেও, মই পাপীয়ে কলথোকা চুৰি কৰিছোঁ আৰু কল পুলি দুটাও কাটিছোঁ। কিন্তু এতিয়া সৌ ডিপুটি কমিছনাৰ চাহাব আহিছে। পালেহি বুলিয়েই। মই ঘৰৰ পৰা এইবোৰ লৈ আহিছোঁ। চাহাবক আমাৰ টোল দেখুৱাম! কল চুৰ কৰাৰ বাবে যি শাস্তি দিয়ে পাচত দিব। এতিয়া এইখিনি কৰিব লাগে।

অধ্যাপক—কি কলি, জিলাৰ চাহাবক মই টোল কেনেকৈ দেখুৱাম! মই ইংৰাজী নাজানোঁ। কি—

সোমেশ্বৰ—দেও। আপুনি একো কৰিব নালাগে। বহি থাকক। ওজা, আহাঁহে। হলধৰ আহাঁ। যাচোন ভইঁত

চাৰিজনমান গৈ ৰঙা কাপোৰখন বাটৰ গেটখনত আঁৰি দে আৰু দুজনে গৈ কালি ৰাতি কাটি অনা পুলি দুটা আনি ভাত পোত। (গিৰিধৰৰ প্ৰতি) আপুনিও আহক।

তৃতীয় দৃশ্য

[ওপৰত কোৱা দৰে টোলৰ সমুখ সজোৱা হৈছে। টোলৰ গেটতে অধ্যাপকে হাতত ফুলৰ মালা এডালি লৈ থিয় হৈ আছে। ছাত্ৰ-বিলাক দুশাৰী হৈ তাৰ পাচত থিয় হৈ আছে। আৰু একালে গিৰিধৰে হাতত চন্দন আৰু প্ৰদীপ ধৰি থিয় হৈছে। এনেতে ডিপুটী কমিছনাৰ চাহাব, লগত ছব-ডিপুটী কলেক্টৰ, স্কুলৰ ছব-ইন্সপেক্টৰ, মৌজাদাৰ আৰু কিছুমান আন মানুহবে সৈতে গেট পালেহি।]

সোমেশ্বৰ—"জয় কৰ্ণেল মৰ্টনৰ জয়"!

(সকলোৱে তিনিবাৰ জয়ধ্বনি দিয়ে।)

ডিপুটী কমিছনাৰ—আপুনি Headmaster (অধ্যাপকৰ প্ৰতি)?

(অধ্যাপকে থতমত খায়। সোমেশ্বৰে খুচিয়াই দিয়ে—

'মালাধাৰি দিয়ক', অধ্যাপকে মালা দিলে। ডিপুটী কমিছনাৰে মালা হালি পিন্ধিলে।)

দেখি বৰ ভাল পালোঁ। আপোনাক কি লাগে ?

S. I. Schools—They simply wanted to honour your honour, Sir, in the right oriental fashion.

S. D. C.—Yes, Sir, it is very good of them. They absolutely loyal. No Congress, no politics.

ডিঃ কঃ—কিমান ছাত্ৰ আছে ?

ওজা—বাৰজন ছাত্ৰ হুজুৰ।

ডিঃ কঃ—কি দৰমহা পায় ?

ওজা—একো দৰমহা নাই।

ডিঃ কঃ—একো দৰমহা নাই! কি কৰি খায় ?

ওজা—খুজি-মাগি খায় হুজুৰ।

ডিঃ কঃ—ওঃ পঢ়ায়, খুজি খায়! Sub-Inspector, what does your department do ?

S. I. S.—Sir, the Tols are not under our department ; but under the Assam Sanskrit Board at Sylhet.

D. C.—Damn it! Why do not they pay

the teacher? (অধ্যাপকক) আপুনি দৰমহা নোখোজে কিয়? কিয় এনেকৈ পঢ়ায়?

সোমেশ্বৰ—হুজুৰ, আমি খুজিলে কোনেও নুশুনে। হুজুৰে দয়া কৰিলে দৰমহা দিব পাৰে।

ডিঃ কঃ—অৱশ্যে দয়া কৰিব লাগে। মই আজিয়েই ডাইৰেক্টৰ চাহাবক লিখি মাহত দহ টকা কৰি grant দিয়াম। আৰু এই দহ টকা মোৰ পৰা দিলোঁ। নমস্কাৰ! (চাহাব ওলাই যায়।)

অধ্যাপক—উঃ ৰক্ষা! কি কলেহে চাহাবে?

সোমেশ্বৰ—দেও, দহ টকাকৈ আপোনাক দৰমহা দিবলৈ লিখিব। আৰু এই দহ টকা আপোনাক দি গ'ল।

অধ্যাপক—তইনো এইখন ক'ৰ পৰা সাজিলি?

সোমেশ্বৰ—দেও, এইখিনি তেনেই দাদাৰ বুদ্ধি। তেওঁ নগৰত চাকৰি কৰে নহয়। আৰু কালি আহি সকলোখিনি মোক শিকাই দিলে। এইবোৰ সাজোঁতেহে ঘৰ মচাত পলম হ'ল। পাচে কালি কলপুলি আনিবলৈ গৈ লোভ সামৰিব নোৱাৰি কলথোকাও আনিলোঁ হয়। এখেতে সদায় কল পকাই পকাই খায় আৰু বেচে। খুজিলে গোসাঁইলৈ থোৱা বুলি কয়।

অধ্যাপক—ইহঁতে তেন্তে নাই অনা বুলি কয় কিয়?

ওজা—হয় দেও, আমি অনা নাই। আমিতো খোৱা বুলি কৈছোঁ। আনিলে সোমেশ্বৰেহে।

(অধ্যাপকে আৰু গিৰিধৰে হাঁহিব নে কান্দিব বুজি পোৱা নাই। ইফালে-সিফালে চাইছে।)

সোমেশ্বৰ—দেও মোৰ দোষ হৈছে, দণ্ড দিয়ক।

গিৰিধৰ—(হাঁহি) দেও, মোৰহে অপৰাধ। হয় ইমান-খিনি লʼৰা আগত থাকোঁতে মই কলবোৰ অকলে খাব নাপাওঁ। সোমাই বোপাই, তুমি মোক ভাল শিক্ষা দিলা। (এইবুলি কৈ লৰ মাৰি গোসাঁই ঘৰৰ পৰা এক আখি কল লৈ আহে।) দেও, এই আখি আপোনাৰ বাবে বাপাইঁতে থৈ দিছে। মই সেৱা কৰিছোঁ, গ্ৰহণ কৰক। (ভৰিত পৰে) মই গোপাল ভোগৰ কাৰণে কল থৈছিলোঁ। ভাল গোপালত লাগিল। আৰু এথুকি আছে। তাকো পঠিয়াওঁ গৈ।

অধ্যাপক—ওজা, যোৱা। আজি ৰাতিলৈ অলপমান নাম পাতা। চাহাবে টকা দহোটা দিলেই। গিৰিধৰ বাপা আহিবা। হৰকান্ত বাপু আৰু আন আনকো মাতিবা।

পণ্ডিত বাবু

(এক)

নগৰৰ মাজতে এঘৰ মানুহৰ বাহিৰৰ ঘৰ এটাত বেঞ্চ এখন পতা আছে। ৰ'দ-বৰষুণ পৰি বেঞ্চৰ কাঠ ধোঁৱা ৰঙৰ হৈ উঠিল, এটা খুটা ঢিলা হোৱা কাৰণে বেঞ্চখন লৰে আৰু খুৰাত লগোৱা দীঘল বাতাম এডাল ভাঙি পৰি আছে।

হাতত এখাং হাঁহৰ ডিমা আৰু এক চুঙা ঘিঁউ লৈ আহি এটা ১৭।১৮ বছৰমান বয়সীয়া ল'ৰা সেই বেঞ্চত বহিল। ল'ৰাৰ পিন্ধনত এখন ধুতি, ফুলপাৰি, গাত কামিজটোৰ বুকুত ফুল তোলা, কান্ধৰ চাদৰখনত গুণাৰ ফুল। ল'ৰাটোৰ বিশেষ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া তাৰ মুৰৰ সেওঁতাটো আৰু চুলি কেইডাল। সেওঁতাটো একেবাৰে প্ৰকাণ্ড কৰি ফলা আৰু চুলি কেইডালত টপ্‌টপ্ কৰে বৈ পৰা তেল।

কিজানি দুপৰীয়া ১২ মান বজাতে ল'ৰাটো আহিল। তাৰ পৰা প্ৰায় দুঘণ্টামান অতীত হ'ল, ভিতৰৰ পৰা কোনো ওলোৱা নাই। অথচ ভিতৰত চাকৰক ধমকি দিয়া,

মাইকীৰ লগত দ্বন্দ্ব কৰা, ল'ৰা ছোৱালীক গালি পৰা, ইত্যাদি নানাপ্ৰকাৰ শব্দ তাৰ কাণত পৰিছেহি। সি উচ্‌পিচ কৰি ইফাল-সিফাল কৰি আছে। অথচ তাৰো মাতিবৰ সাহ হোৱা নাই। কাৰণ, এই ঘৰ হৈছে স্কুল চোৱা বাবু ছব-ইন্সপেক্টৰৰ আৰু সি নিজে এজন পণ্ডিত কামৰ প্ৰাৰ্থী।

প্ৰায় তিনমান বজাত চকু-মুখ মোহাৰি মোহাৰি গাত গেঞ্জি এটা পিন্ধি আৰু হাতত হোকা এটা লৈ বাহিৰলৈ স্বয়ং ছব-ইন্সপেক্টৰ ওলাই আহিল। তেওঁ অহাৰ সঁহাৰি পাই ল'ৰাজনে খপ্‌ কৰে বেঞ্চৰ পৰা উঠিল। আৰু আহি সমুখ পোৱা মাত্ৰকতে হাতযোৰ কৰি কঁকাল হলাই চালাম কৰিলে। ছব-ইন্সপেক্টৰে সুধিলে, "কি হ'ল, ক'ৰ পৰা ওলালাহি তুমি? কিবাচোন তোমাৰ নামটো?"

ল'ৰা—জয়ৰাম, দেউতা! দেউতাক এবাৰ সেৱা জনাই যাবলৈ আহিলোঁ। চাপ্ৰাছীক এবাৰ মাতিব লাগিছিল!

ছব-ইন্সপেক্টৰ—(হাঁহৰ ডিমা আৰু ঘিঁউলৈ চাই) এইবোৰ কি আনিছা? নাপায় নহয় চৰকাৰী বিষয়ালৈ আনিবলৈ।

ল'ৰা—শুদা হাতে আহিবলৈ বেয়া লাগে, দেউতা।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—বাৰু, আনিছা, ভাল হৈছে দিয়া। তোমালোকে যেতিয়ালৈকে আনি থাকা, তেতিয়ালৈকে খাই থাকিম। পাচত আকৌ বেনামী দৰখাস্ত নকৰিবা।

জয়ৰাম—(হাত মোহাৰি) এনে কথাও কয়নে দেউতাই !

ছব-ইন্সপেক্টৰ—পাচে তোমাক চাকৰী লাগে নহয়নে। সম্প্ৰতি কছাৰী মহললৈ যোৱা। বঢ়িয়া ঠাই, তাত দৰমহাও অলপ বেছি ! দহ টকাকৈ পাবা। যাবানে ?

জয়ৰাম—বন্দীৰ ঘৰৰ ফালে কোনো নাই দেউতা ; অকল মাতৃ গৰাকী। তাক পোহ-পাল—

ছব-ইন্সপেক্টৰ—তেনেহলে কাম নাই জানিছা। তোমালোক প্ৰত্যেকৰে ঘৰে ঘৰে একোখন স্কুল পাতি দিওঁ ক'ৰ পৰা ? ওচৰত কাম নাই, কিছুদিন যোৱা। যদি খালি হয় দেখা যাব।

জয়ৰাম—(অলপ পৰ বৈ) দেউতাই যি হুকুম কৰে তাকে কৰিম বন্দীয়ে। দেউতাই মনত ৰাখিলে দুদিন পলমেও ওচৰলৈ টান মাৰিলেই হ'ব।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—বাৰু, সি পাচৰ কথা। এতিয়া যাবলৈ ৰাজী আছা ?

জয়ৰাম—হয়।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—তেনেহলে আজি যোৱা। পৰহি শনিবাৰলৈ আহিবা ; সেইদিনা পৰোৱানা লৈ, যাবাহি।

জয়ৰাম—হাজিৰ কেতিয়া হব লাগে বা ?

ছব-ইন্সপেক্টৰ—পৰোৱানা লৈয়েই যাবাগৈ। মই তাত ছেক্ৰেটৰীলৈ তোমাক সুবিধা কৰিবলৈ লিখি দিম।

(২)

শালনিবাৰী স্কুলত আজি মহা হুলস্থূল। গাওঁৰ গাওঁবুঢ়া আৰু পণ্ডিতে দুজনমান মানুহৰ হতুৱাই ঠাই চিকোণাইছে, ছাত্ৰকেইজনমানে কলপুলি পুতিছে; পণ্ডিতে নিজে আৰু গাওঁবুঢ়াৰ ল'ৰাই (যি মজলীয়া স্কুলত পঢ়ে—দুবছৰ হ'ল এই স্কুলৰ পৰাই পাছ কৰিছে) ৰঙা-ক'লা কাগজ কাটি ঘৰ সজোৱাত লাগিছে। আজি স্কুলৰ ইন্সপেক্টৰ চাহাব স্কুল পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ আহিব।

ভাটীবেলা ৩টা বাজিবৰ সময়ত ধোঁৱা কাঢ়ি কাঢ়ি হেলি-ঢুলি ফোঁপাই-জোপাই ইন্সপেক্টৰ চাহাব, ডিপুটী ইন্সপেক্টৰ ডাঙৰীয়া আৰু ছব-ইন্সপেক্টৰ বাবু আহি স্কুলত উপস্থিত! পণ্ডিত, গাওঁবুঢ়া আৰু ছেক্ৰেটৰীয়ে কঁকাল হলাই, মাটি চুই চালাম দি ডাঙৰীয়াসকলক অভ্যৰ্থনা কৰিলে। ছাত্ৰকেইজন (সাধাৰণতে ৬।৭ জন উপস্থিত থাকে, আজি খাটি-খুটি কাবৌ-কোকালি কৰি ১৭ জনমান ছাত্ৰ কৰা হৈছে) থিয় হল। গাওঁৰ মানুহ যি দুই-চাৰিজন গোট খাইছিল, সিহঁতে হেঁচাহেঁচি কৰি ডাঙৰীয়াসকলক বাট এৰি দিলে। সকলো সন্ত্ৰস্ত, নিস্তব্ধ।

ইন্সপেক্টৰ চাহাবে সুধিলে, অৱশ্যে ইংৰাজীত, 'স্কুলখনৰ কি নাম'; ডিপুটীয়ে খৰধৰ কৰি আগেয়ে নিয়ম মতে তৈয়াৰী কৰি থোৱা কাগজখন আনি চাহাবৰ হাতত দিলে; ভাত স্কুলৰ

নাম, ছাত্র সংখ্যা, পণ্ডিতৰ নাম, বিদ্যা, দৰমহা ইত্যাদি আছিল। চাহাবে অলপ পৰ চাই কলে, 'অ! পণ্ডিতজন ট্ৰেইনিং পোৱা নহয়!'

ডিপুটী—নহয় ছাৰ।

ইন্সপেক্টৰ—ট্ৰেইনিং পাছ কৰা শিক্ষক পোৱা ইয়াত টাননেকি?

ডিপুটী—হয় ছাৰ, বৰ টান।

ইন্সপেক্টৰ—কিন্তু অলপতে স্কুল পৰিদৰ্শন কৰোঁতে মোক তাৰ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট ডাঙৰীয়াই কৈছিল যে, এই মহকুমাৰ কেইবাজনো ট্ৰেইনিং পাছ কৰা শিক্ষকে কাম নাপাই বহি আছে!

ডিপুটী অলপ বিপাঙত পৰিল। ছব-ইন্সপেক্টৰে মাত লগালে, 'আছে হয়, ছাৰ। কিন্তু ট্ৰেইনিং পাছ কৰা মানুহ-বিলাকে ইমান দূৰলৈ আহিবলৈ ভাল নাপায়। এইবোৰ বৰ backward ঠাই!'

ডিপুটীয়ে উশাহ পাই লগাই দিলে, 'আৰু ট্ৰেইনিঙৰ পৰা আহিলে গুৰুবোৰৰ বৰ ভেম হয়। সেইটোযে কি কাৰণে হয় কব নোৱাৰোঁ।'

ইন্সপেক্টৰ—ও হয় হয়! মই সেই কথা বেছ জানো! প্ৰথমতে সিহঁতে 'দেউতা' বা 'হুজুৰ' গুচাই 'ছাৰ' 'ছাৰ' বুলিবলৈ লয়। প্ৰথমে থিয় হৈ মিলিটেৰী চালাম দিবলৈ শিকে। ও

হয়, গুৰুবোৰ অহঙ্কাৰী আৰু ডাঙৰৰ নমনা হয়। এইটো ট্ৰেইনিং স্কুলৰ শিক্ষাৰ দোষ।

ডিপুটী—আৰু মই দেখাত ট্ৰেইনিঙৰ পৰা আহিলে যে গুৰুবোৰ বিশেষ কিবা ভাল হৈ আহে, মই তেনে নাভাবোঁ।

ইন্সপেক্টৰ—ঠিক কৈছা! তাততো কাম একো নহয়, ট্ৰেইনিং স্কুলৰ মাষ্টাৰকেইজন ডাইৰেক্টৰ চাহাব গ'লে ঠাই-ঠুই আঁটাই, বহীবোৰ অলপ ভাল কৰাই ডাইৰেক্টৰৰ মনত ভাল লগায়। আমাৰ ডাইৰেক্টৰ চাহাবৰ স্কুল চোৱা নেদেখিছা, তেৱোঁ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈ এটা লৰ মাৰিলে—হ'ল আৰু। ট্ৰেইনিং স্কুল ভাল বৰ।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—ইমানবোৰ ল'ৰানো পাছ হয় কেনেকৈ, তেনেহলে ?

ইন্সপেক্টৰ—তাৰ বাবেনো কি আহুকাল! গেজেটত মন কৰা নাইনে, তাৰ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টক বোৰ্ডৰ মেম্বৰ কৰি দিয়া হৈছে।

ডিপুটী—ৰক্ষকেই ভক্ষক নেকি ছাৰ ?

(তিনিও খিক্ খিক্ কৈ এবাৰ হাঁহি ললে)

ইন্সপেক্টৰ—বাৰু আমাৰ কাম আমি কৰোঁহঁক।

ডিপুটী আৰু ইন্সপেক্টৰে তৎক্ষণাৎ লৰ মাৰি স্কুল ঘৰটোৰ দুয়োফালে সোমাল আৰু খচ্ মচ্ কৰি বহীবোৰ ইন্সপেক্টৰ চাহাবৰ আগত দিলে। চাহাবে বহীবোৰ চাই চাই এটা বহী মেলি লৈ পণ্ডিতক মাতিলে।

ইন্সপেক্টৰ—পণ্ডিত, এইফালে আহিব লাগে।

(পণ্ডিত সন্ত্রস্তভাবে আহিল।) এই ক আখৰটো দেখিছানে?

পণ্ডিত—হয় ধৰ্ম্মাৱতাৰ!

ইন্সপেক্টৰ—এই চোৱা, এই আখৰটোৰ এইটো আঁচ পোন হৈছেনে?

পণ্ডিত—নাই হোৱা, হুজুৰ।

ইন্সপেক্টৰ—কিয় হোৱা নাই?

পণ্ডিত—নজনা কছাৰী ল'ৰা হুজুৰ, একো নুবুজে, অসভ্য!

ইন্সপেক্টৰ—নজনা কছাৰী ল'ৰা, হুজুৰ! তোমাক ইয়াত দৰহমা খুৱাই বোৰ্ডে পুহিছে কিয়—হুজুৰ।

(পণ্ডিতে ভয়ে থক্ থক্কৈ কঁপিবলৈ ধৰে।)

ইন্সপেক্টৰ—এইটো কাৰ চাৰ্কেল?

ছব-ইন্সপেক্টৰ—মোৰ চাৰ্কেল Sir।

(মুখখন অলপ বিবৰ্ণ হয় আৰু সেপ ঢুকে।)

ইন্সপেক্টৰ—I see, I cannot congratulate you on your work. See this line. This is not perfectly horizontal. চোৱা পণ্ডিত এই লাইন, এইদৰে ঠিক পোন হব লাগে। Horizontal, থিয়। আৰু এই লাইন এইদৰে ঠিক চিধা হব লাগে, vertical বুজিছা?

পণ্ডিত—হুজুৰ, বৰ টান কাম; প্ৰথমতে ল'ৰাবিলাকে পোন কৰিবলৈ বৰ টান পায়।

ইন্সপেক্টৰ—Damn fool ; তৰ্ক কৰিব পাৰে ! টান পালে চলিব কিয় ? Director চাহাবৰ চাৰ্কুলাৰ দেখা নাই —হবই লাগিব। Do you understand, Sub-Inspector, when there is a circular, it must be done, no matter whether boys are able or not—the D. P. I's circular must be obeyed.

ছব-ইন্সপেক্টৰ—I perfectly understand, Sir. আগে-য়েতো আমি এই চাৰ্কুলাৰ কেতিয়াও এইদৰে বুজা নাছিলোঁ Sir। আজিহে ইয়াৰ আতিগুৰি পালোঁ। আজিৰ পৰা ঠিক horizontal আৰু vertical line পোনাই দিয়া হব।

ইন্সপেক্টৰ—That's right. Inspection Book.

(ডিপুটী ইন্সপেক্টৰ লৰি গৈ খচ্মচ্ কৰি
পৰিদৰ্শন বহীখন আনি দিলে)

ইন্সপেক্টৰ—(খচ্মচ্ কৰি লিখি আঁটাই) 'Here it is. I Paid a tutorial visit to this school and instructed the teacher, the D. I. and the S. I. in the right method to be followed in writing excercises a subject to which greater importance and better attention can now be given. The D. P. I. has also kindly issued

instruction to take this subject up......I explained that no matter what happens, circulars must be obeyed. This is discipline. I found the D. I. an energetic and intelligent officer, and the S. I., though a comparatively junior man, having had only about 12 years' service, is very willing to learn and ready to follow instructions. The Pandit is far from what he should be. He should be deputed to the Training School next January without fail; and till he can qualify himself, I recommend that his pay be reduced by Re. 1/- (one).

I was pleased with the decorations. The boys did not know how to salaam, this ought to be taught, as a lesson in good behaviour.' পণ্ডিত খুব ভাল কৰি কাম কৰিবা। বুজিছা ?

ইন্সপেক্টৰ ওলাই পৰিল। বাহিৰত মানুহবিলাকে চালাম দিলে। ইন্সপেক্টৰে ইংৰাজীত ডিপুটীক কলে, যে চাহাবৰ লগত বাটে-পথে কথা কোৱা ভাল নহয়। ওচৰৰ বঙলাত তেওঁলোকে থাকিব। যদি কোনোবাৰ কথা আছে, বঙলাতে দেখা কৰিবগৈ।

(৩)

[দৃশ্য—নগৰ। ডিপুটী ইন্সপেক্টৰৰ ঘৰ। ডিঃ ইঃ আৰু ছঃ ইঃ বহি আছে। এজন মজলীয়া স্কুলৰ শিক্ষকও বহি আছে, দুজনমান বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ আছে। জয়ৰাম পণ্ডিতৰ প্ৰবেশ। ডিঃ ইঃক হাতযোৰ কৰি নমস্কাৰ কৰে।]

ডিঃ ইঃ—(জয়ৰামৰ ফালে নাচাই) বুজিছে হেড্‌পণ্ডিত, আমাক লাগে, Discipline—শাসন। Discipline is the ¾th of Education ; অৰ্থাৎ শিক্ষাৰ ¾ ভাগ শাসন। তাৰ মানে ভাল ব্যৱহাৰ। যেনে নমস্কাৰ কৰা। তাকেই যদি নাজানিলে, তেনে কি ভাল শিক্ষা হব।

হেড্‌-পণ্ডিত—হয়, হয়, এখেতে যি কৈছে। (ইবিলাক পণ্ডিতলৈ চাই) নহয়নে, এয়েহে আচল কথা।

(জয়ৰাম হেড্‌পণ্ডিত বহি থকা বেঞ্চত বহে। ডিপুটীয়ে কেৰেহা কেৰেহিকৈ চায়)

ডিঃ ইঃ—ও, তুমি জয়ৰাম হবলা। ট্ৰেইনিঙৰ পৰা আহিলা ?

জয়ৰাম—হয়, Sir, কালি আহি পালোঁ।

ডিঃ ইঃ—হয়নে Sir, ইয়ালৈ কিয় আহিলা বা Sir ?

(জয়ৰাম বিমোৰত পৰি, সেমেনাসেমেনি কৰে।)

হেড্‌-পণ্ডিত—ও আপুনি নতুন ট্ৰেইনিং পাছ হবলা—ওপৰৰ হাকিমসকলক কেনেকৈ মাতিব লাগে, তাকো ট্ৰেইনিঙত নিশিকালেনে ? ভাতনো কি শিকায় ?

জয়ৰাম—হয়, তাতেহে শিকিলো। আমাৰ মাষ্টাৰসকলে কলে দেখোন, হালি কুঁজা হৈ চালাম দিয়া যেন্না, আৰু Sir বুলি মাতিলেও একো বেয়া নহয়। আমাৰ Supdt. কো Sir হে বোলোহঁক।

হেড্-পণ্ডিত—হেঃ হেঃ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট আৰু স্কুলৰ হাকিম একে হলনে? দৰমহা বেছি হব পাৰে। হক বেছি কি হ'ল! কিয় আমাৰ মেতৰটোৱে ১৫ টকা আৰু চকীদাৰটোৱে ১১ টকা নাপায়নে? সেইবুলি কোন ডাঙৰ?

জয়ৰাম—সেইবোৰ আমি কি বুজপাওঁ দেও। যি কৈছিল তাকেহে কৈছো।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—কিনো কৈছিল?

জয়ৰাম—Sir বুলি মাতিব পায় বুলি।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—কোনে?

জয়ৰাম—আমাৰ সকলো শিক্ষকে।

ছব-ইন্সপেক্টৰ—তোমালোকৰ শিক্ষক আছে নে গাধা আছে?

জয়ৰাম—সেইবোৰ নকব ছাৰ!

ছব-ইন্সপেক্টৰ—আকৌ Sir. তোক আমাৰ আগত বহিবলৈ কোনে কলে Sir?

জয়ৰাম—আগত বহে দেখি বহিছোঁ, জগৰ হ'ল যদি উঠো!

ডিপুটী ইন্সপেক্টৰ—বুৰ্বক্! মুখে মুখে কথা কবলৈ শিকিছে। ট্ৰেইনিঙৰ সেই গাধা মাষ্টাৰকেইটাৰ পৰা আশ্ৰয় পাই আমাৰ সকলো শিক্ষক গুচিল। Discipline নোহোৱা হ'ল।

হেড্-পণ্ডিত—(জয়ৰামক) হে-হেৰি উঠক।

জয়ৰাম—কেলেই তোমাৰ কি হ'ল ?

ডিপুটী ইন্সপেক্টৰ—কি হ'ল। গাধা মাষ্টাৰৰ গাধা ছাত্ৰ।

জয়ৰাম—মোক গাধা বোলক। আমাৰ মাষ্টাৰক গাধা নুবুলিব। আপোনালোকৰ দৰে গাধাক ২০ বছৰ শিকাব পাৰে।

ডিপুটী ইন্সপেক্টৰ—তোৰ ইমান সাহ! হেৰা তোমালোক সকলো সাক্ষী। আজিয়েই ইয়াক Dismiss কৰিবলৈ লিখিম। তোমালোকৰ আগতে মোক অপমান কৰিলে।

জয়ৰাম—লিখিব নালাগে। ময়ে কাম এৰিছোঁ। এনে গাধাৰ দলত চাকৰী কৰিলে গাধাহে হব লাগিব। (যায়গৈ)

বটু বাপুৰ বৰ বেপাৰ

(১)

যিদিনা নিম্ন প্ৰাইমাৰী বৃত্তিৰ খবৰ পানী-বিল, বন-জংঘল ভেদি গৈ বামুনগাওঁ ওলাল, সেইদিনা সেই গাৱঁত যি হুলস্থুল লাগিছিল তাৰ তুলনা কিহৰ লগত দিলে যে মিলি যাব তাক আজি পৰ্য্যন্ত ভাবি ঠিক কৰিব পৰা নাই। নতুন বৰচাহাব আহিলে নগৰত যি হুলস্থুল লাগে, গাৱঁত বিয়া হলে গাভৰু ছোৱালীৰ গাত যি উখল-মাখল উঠে, বৰ বৰ পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলাবলৈ হলে ডেকা ল'ৰাবিলাকৰ মাজত যি উঠপ-ঠপ লাগে, —বামুণগাৱঁৰ সেইদিনাৰ উখল-মাখল তাতকৈ কোনো অংশে কম নহৈছিল। ইয়াৰ মূল কাৰণ সেই গাৱঁৰ নিতান্ত নিঃকিন আৰু দুখীয়া পেটুৱা বামুণৰ প্ৰথম আৰু একমাত্ৰ বংশৰক্ষাকৰ্ত্তা শ্ৰীমান বটু বাপুৱে সেইবাৰৰ নিম্ন প্ৰাইমাৰী মহলাত বৃত্তি লাভ কৰিলে। ন্যায় বিচাৰে যে দেশৰ অতি অন্তস্তম প্ৰদেশো ভেদিছে গৈ তাৰনো ইয়াতকৈ কি ডাঙৰ দৃষ্টান্ত হব পাৰে?

পেটুৱা বাপুৰ ঘৰত বৰ উৎসৱ। গাৱঁৰ বাপ-ভাই সকলোৱে ৰং পোৱাকে দেখা গ'ল; কাৰণ, পেটু বাপু ইমান গৰীব আৰু বটু বাপু ইমান খৰ্ব্বাকৃতি যে তেওঁৰ পুত্ৰ বটু বাপুৱে যে কেতিয়াবা ডাঙৰ-দীঘল হৈ বৰ মানুহ হব আৰু লিখা-পঢ়া

শিকি গাওঁৰ আন কোনো মানুহতকৈ ডাঙৰ বোলাব, এইটো কাৰো মনত নোসোমাইছিল। নাম-সবাহ, পূজা-স্বস্ত্যয়ন দুখীয়াৰ মতেই হৈ গল। বটু জননীৰ গাত তত নাই। তাহানি বাপেকৰ ঘৰত দেখা সকামৰ পাচত আজি অতদিনে বটু জননীয়ে ইমান কাৰবাৰ কৰি এনে পূজা-সেৱা কৰা আৰু তেওঁৰ ভাগ্যত হোৱা নাই; তাতে তেওঁৰ পুতেকে বৃত্তি পাইছে। সকলোৱে বটুৰ বুদ্ধিক প্ৰশংসা কৰা নাইনে? কিয়, সেই-দিনাই আবেলি অধ্যাপকদেৱে তেওঁৰ ল'ৰা শ্ৰীমান নিৰ্ম্মলচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যতকৈ বটুৰ বুদ্ধি যে ভাল তাক পাকে-প্ৰকাৰে স্বীকাৰ কৰা নাইনে? আৰু স্কুলৰ পণ্ডিতক বটু জননীয়ে নিজে উপযাচি কাণৰ কৰিয়া বকচিচ দিয়া নাইনে? পুত্ৰৰ গৌৰৱতকৈ মাকৰ আৰু কি আনন্দৰ বস্তু থাকিব পাৰে!

(২)

বামুণগাওঁৰ শ্ৰীযুক্ত সোণেশ্বৰ বৰপূজাৰী লাংটিং বাগিচাৰ বৰকেৰাণী। তেওঁৰ অপাৰ সম্পত্তি। ল'ৰাটিয়ে নগৰত হাইস্কুলত পঢ়ে—কোনোবা এটা শ্ৰেণীত ৩ বছৰো থাকিল। বুদ্ধিৰ অভাৱত নহয়, নিজে ভাত-পানী ৰান্ধি খাব লাগে—এই দুখত। নগৰত ভাত ৰান্ধি খাইনো ইংৰাজী পঢ়া কৰিবৰ সময় থাকিব পাৰেনে? ইফালে বোৰ্ডিঙতো খৰ

নোৱাৰি, বিষ্যাতকৈ সাতামপুৰুষীয়া জাতটো কিমান বেছি মুল্যবান! জাত এৰি ইংৰাজী পঢ়ি যাৰে-তাৰে লগত খাই-ফুৰা ডেকাবিলাকে তাৰ কি বুজিব। ৰান্ধনি এটাও দিয়া টান; চাকৰ-ৰান্ধনি ইত্যাদিৰ খৰচ জানো কম! এই আটাইবিলাক ভাবি-চিন্তি চাই—শ্ৰীযুক্ত বৰকেৰাণী ডাঙৰীয়াই এদিন পুৱাই লাংটিং বাগিচাৰ চাহাবক এটা দীঘল কথি চালাম দিলে আৰু গধূলিকৈ এটা ঘোৰাত উঠি নিজৰ ঘৰ ওলালহি; আৰু ঘৰত হাত-ভৰি ধুই নিজৰ পকা বঙলাৰ ছিৰিৰে নামি'গৈ পেটু বাপুৰ পঁজা ঘৰৰ আগচালিত উপস্থিত হল।

পেটু, পেটুগৃহিণী আৰু বটু সকলো আচৰিত। এনে ঘটনাতো সিহঁতৰ সংক্ষেপ বুৰঞ্জীত আগেয়ে ঘটা নাই। অলপ অলপ গৰ্ব্বও অনুভৱ কৰিলে। বহুদিনীয়া পুৰণি পাটীচাৰিখন আটালৰ পৰা উলিয়াই আনি কেৰাণী ডাঙৰীয়াক বহিবলৈ দিলে আৰু আথে-বেথে তামোল- খপাত দিয়াত লাগিল।

বৰকেৰাণী—হয়নে হে পেটু বোপা, তুমি ঘৰটোনো এইদৰে ৰাখিব পোৱানে? চালৰ দেখোন ফুটা দেখাই পায়, বাৰিষানো কেনেকৈ থাকিবা পিচে?

পেটু—কিনো কৰিব দেউতা, কোনোমতে কঁপিজৰি আছোঁ ইয়াতে পৰি।

বৰকেৰাণী—সি কোন কথা। তুমি মোৰ ভতিজা হোৱা; তোমাৰ মাৰাৰ মোমায়েকৰ খুড়াকৰ পিতেকেৰ ছোৱালী

জানো আমাৰ বৌটি নহয়! টান-মস্কিল, সুখ-দুখৰ কথা আমাত জনালে বেয়া জানো?

পেটু গৃহিণী—(মনে মনে আচৰিত হৈ বেৰৰ আঁৰৰ পৰা) কবলৈহে ভয় লাগে, পাচে হাকিম আমাৰ সম্বন্ধত ভিনীহি নহয় জানো। হাকিমৰ যিজনী আনিলে তেওঁ আমাৰ মাহীদেৱৰ জাৰ জীয়েক নহয় জানো। আমি দুখীয়া দেখি সেইবোৰ সম্বন্ধ বিচাৰিলেনো কি হব।

বৰকেৰাণী—কেলেই নহব আইটি, হওঁতে মই জানো নাজানো। আমাৰ বাগিচাত থাকোঁতেই যায়। ঘৰলৈনো কেতিয়া আহিব পাৰো। যেতিয়া এদিনৰ আজৰি পাওঁ তেতিয়াও আকৌ মাটি-বাৰী, মানুহ-দুনুহৰ লেঠা ভাঙোতে যায়। ইফাল-সিফাল কৰিবলৈ সময়ে নহয়। সেই দেখি আজি বোলে আন মানুহে খবৰ নো পাওঁতেই তোমালোকৰেই খবৰটো লৈ আহো। বৰ ভাল হৈছে আইটি, বটু বাপাটিয়ে বৃত্তি পোৱা অতি উত্তম হৈছে। সি আমাৰ মুখ উজ্জ্বল কৰিব।

বটু জননী—জানো, আপোনালোকৰ আশীৰ্ব্বাদ কি হয়। তাকে চাইটো এইদৰে এসাজ খাই এসাজ নাখাই আছোঁ।

ৰৰকেৰাণী—ভাল হব, ভাল হব, একো চিন্তা নকৰিবা। তাক এতিয়া পঢ়োৱাৰ দিহা কৰা কি? ইংৰাজী পঢ়োৱা দেখোন বৰ খৰচ!

বটু জননী—আমিনো নগৰত থৈ ইংৰাজী পঢ়াম কেনেকৈ দেউতা। সিদিনা দেখোন পণ্ডিতে কৈছিল বোলে মাজগাৱঁৰ কি এখন ইস্কুলত ছাত্ৰবিতি নে কি—এনেই পঢ়িব পাৰিব; আৰু তাত পঢ়ি আকৌ এইদৰে টকা পাব, নহলে পণ্ডিতকেই হব পাৰিব, সেইবোৰকে কিবা এটা কৰিব লাগিব।

বৰকেৰাণী—হওঁতে সেইটো ভাল কথা। পাচে বঙলা পঢ়ালেনো কি হব? ইংৰাজী জানিলে অনেক আছে—চাহ-বাগিচাৰ কেৰাণী-মহৰি আৰু কপাল থাকিলে হাকিম-উকীল অনেক হব পাৰি। মই হলে কওঁ, আইটি, ল'ৰাটিৰ বুধি যেনে চোকা তাক ইংৰাজী স্কুলত দিলে সি খোপক খোপে উঠি যাব পাৰিব। আমাৰ ল'ৰাটিও আছে নহয়!

বটু জননী—আছেতোন! আমিনো আকৌ ৰজাৰ লগত হাল লগ কৰোঁ কেনেকৈ। ভিনীহিদেৱে ইচ্ছা কৰিলে অলপ সহায়-সামৰথ কৰি ল'ৰাটোক পঢ়াব পাৰে। বাপাচানাৰ (কেৰাণীৰ ল'ৰাক সূচাই) লগত গলে তাৰ চাউল দুটাও লাগিলে সিজাই দিব।

বৰকেৰাণী—(মনতে বৰ আনন্দ পাই) ওঁ, কথাটো হওঁতে সজ, সিও তাত অকলে থাকে। ঘৰৰ দুটা ল'ৰা হলে লগে-ভাগে থাকি দুটা ভাত খাব পাৰেতোন। কিন্তু চহৰৰ খৰচ বৰ বেছি। বাৰু মই চাওঁচোন।

বটু জননী—ভাত চাইটা দিলে বাকী খৰচ তাৰ জল-

পানীৰ টকাৰেই চলাব পাৰিব লাগে। তাকে কৰিলে আৰু জনম দুখুনী উধাৰ হয় দেউতা।

বৰকেৰাণী—বাৰু দেখোচোন, তেন্তে, (সমুখত বটুক দেখা পাই) এই ফালে আহা বাপাটি। আমি বৰ ভাল পাইছোঁ। তুমি এতিয়া বৰ মনোযোগেৰে পঢ়িব লাগে। তামোল খোৱানে ? (বটুই নামাতি থাকে) বুজিছা আইটি, বাপাটিক তামোল খাবলৈ নিদিবা। তামোল খালে জিভা গেথেমা হয়। তেতিয়া আৰু ইংৰাজী পঢ়িব নোৱাৰি। তামোল আমাৰ চহা মানুহৰ বস্তু। চাহাব লোকে তামোল নাখায় নহয়; খালে সিহঁতে কথাকে কব নোৱাৰিব। মই কেতিয়াও চাহাবৰ আগলৈ তামোল খাই নাযাওঁ নহয়—গলে বৰ খং কৰে। এদিন তামোলেৰে মুখ ৰাঙলী হৈ আছিল, এনেতে চাহাবে মাতি পঠালে বোলে বৰ জৰুৰী। মই আকৌ যেনে আছিলোঁ তেনেই ওলালোঁগৈ। তাৰ আগ-পাচত দেখোন সি মোৰ মুখৰ ফালে নমতাকৈ গোৰোগ্গাটো দি এইদৰে চাই আছিল; পাচত কলে, 'বাবু তুমি এতিয়াই মুখ ধুই আহিব লাগে।' তেতিয়াহে মোৰ গাত চেতন আহিল। লৰালৰিকৈ ওলাই গৈ মুখ ধুলোঁ। তেতিয়া আহিলত চাহাবেনো কি কয় বোলে তামোলৰ চোবাবোৰৰ দৰে তামোল খোৱা মানুহৰ মুৰৰ ঘিবোৰ গোবৰ হৈ যায়। তামোল-পাণ ঘাঁহ আছে, গছৰ পাত আছে; ঘাঁহ, গছৰ পাত গৰু আৰু ছাগলীয়েহে খায়। সেই-

দিনাৰ পৰা মই আৰু কেতিয়াও তামোল খাই অফিচলৈ নাযাওঁ নহয়! আইটি, বাপাটিক তামোল খাবলৈ নিদিবা। পাৰিলে চাহাবলোকে খোৱা বোম্বাই চুৰট খোৱা ভাল। ইয়াত তাক ক'ত পাবা! আমাৰ সোণটিয়ে সেইবোৰ শিকিছে। সি বোম্বাই চুৰট একোটা যি দৰে খাব, দেখিলে তুমি ভাবিবা অপাৰ চাহাবটি! তাৰ লগত থাকি বাপাটিয়েও অলপ শিকিব পাৰিব।

পেটু বাপু—দেউতা চুৰট যদি লগত আনিছে দুটামান আমাকো দিবচোন। ভাল বস্তু আমিও খাব পাওঁ।

বৰকেৰাণী—কেলেই নাই অনা? হোৱা (জেপৰ পৰা চুৰট খোৱা টেমাটো উলিয়াই তাৰে এটা দিয়ে) আকৌ যাবা, মোৰ ঘৰত আছে।

পেটু বাপু—যাম দেউতা।

বৰকেৰাণী—এতিয়া যাওঁ, আইটি। তেনেহলে সেইটোৱেই ঠিক হ'ল। ময়ে তাক চহৰত থৈ আহিম গৈ। ঘৰটো বেয়া হৈ আছে; মই বঙালী এটা পঠাই দিম, তাকে দেখুৱাই-শুনাই ভাল কৰি লবাচোন।

(৩)

জানুৱাৰী মাহৰ ২ তাৰিখ। নগৰৰ চৰকাৰী স্কুলৰ দুৱাৰ মুখৰ আলিত নধৰবপু সোণেশ্বৰ বৰকেৰাণীয়ে ব্ৰীচ,

পটীবন্ধা কোট, নেকটাই আৰু বাবুটুপীৰে সজ্জিত হৈ ইফালে-সিফালে তহলি আছে। পাচে পাচে বঙালী এটাই ঘোৰা-টোৰ লাগামত ধৰি বৰকেৰাণীৰ পশ্চাদনুসৰণ কৰি বৰকেৰাণীৰ নববৰত্ব বজাই ৰাখিছে। আবেলি ৩ মান বাজিছে। হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয় স্কুলত নাই, বৰ চাহাবক দেখা কৰিবলৈ গৈছে। এইদৰে কিছুপৰ তহলি থকাৰ পাচত হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয় আনফালৰ পৰা দুৱাৰ মুখ পালেহি। দুৱাৰ মুখৰ এই সজোৱা পুতলা সদৃশ দীঘলে প্ৰায় সমান পুৰুষটোক তেওঁ আগৰে পৰা বেধ কৰি আহিছিল। দুৱাৰ মুখ পায়েই কিন্তু নেদেখাৰ ভাও কৰি স্কুলৰ কম্পাউণ্ডৰ ভিতৰলৈ সোমাব খোজোঁতেই বৰকেৰাণী ডাঙৰীয়াই "Good morning, Sir" বুলি হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয়ৰ বাট আগচি ধৰিলে আৰু মঙহেৰে লোদোৰ-পোদোৰ হৈ থকা হাতখন আগ বঢ়াই দিলে। হেডমাষ্টাৰে নিজৰ হাতখন কোঁচাই নিলে আৰু সুধিলে—Well, who are you ?

বৰকেৰাণী—I am Sir, Barkerani of Langting Tea Estate. My name Srijut Soneswar Barpuzari, Esqr.

হেড্‌মাষ্টাৰ—What do you want ?

বৰকেৰাণী—I have come to admission Sir.

হেড্‌মাষ্টৰ—What do you mean ? You can't be admitted.

বৰকেৰাণী—No Sir. My guardian, my boy, my khul-salis boy Sir. Lower Primary scholarship.

হেড্‌মাষ্টাৰে কথাটো কথমপি বুজিলে। তেওঁ তেতিয়া কলে বোলে তেওঁৰ "ৱাৰ্ড" টোৱে সেই সময়ত ভৰ্ত্তি হোৱাৰ অৰ্থে পৰীক্ষা দিব লাগে। তাক পেঞ্চিল আৰু কাকত দি লৈ আহিব লাগে, তেহে ভৰ্ত্তি হব পাৰে। কোৱা বাহুল্য যে বৰকেৰাণী ডাঙৰীয়াই যি প্ৰকাৰে হওক এই সংবাদ যোগাৰ কৰি বটু বাপুক কাকত-পেঞ্চিলেৰে সুশোভিত কৰি স্কুলৰ বাৰাণ্ডাত হাজিৰ ৰাখিছিল আৰু পৰীক্ষাও দিয়াইছিল। তেওঁ তাকে কলে, আৰু হেড্‌মাষ্টাৰে তেওঁক "Come in then" বুলি ভিতৰলৈ লৈ গ'ল।

স্কুলৰ যিটো হল বা ডাঙৰ খোটালী তাতেই ভৰ্ত্তি লোৱাৰ কাৰবাৰ হৈছিল। দুজন ডেকা মাষ্টাৰে—মুখৰ ডাঢ়ি-গোঁফ চাই আৰু বুকু খোলা কোটলৈ চাই বুজিব পাৰি যে দুয়ো কলেজৰ পৰা নতুনকৈ ওলাই অহা গ্ৰেজুৱেট—ভৰ্ত্তি কৰিছে। এজনে নাম-ধাম আদি লিখিছে। ইজনে টকা লৈছে। হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয়ৰ প্ৰৱেশ হোৱা মাত্ৰকতে আটাইবিলাক গিৰিসাই উঠিল। তেখেতৰ উপবেশন হোৱাত আটাইবিলাক বহিল। শ্ৰীযুক্ত সোণেশ্বৰ বৰপূজাৰী এছকোৱাৰেও সেই ছেগতে চেয়াৰ এখন লৈ

বহিল। আন আন কিছুমান গাৰ্জেন থিয় দি আছিল; ভৰ্ত্তিও প্ৰায় শেষ হৈ গৈছে। সোণেশ্বৰক বহা দেখি হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয়ৰ খং চুলিৰ আগ পালে প্ৰায়। তেওঁ কলে—Well, other guardians are standing, why did you occupy a chair, Garden-Babu ?"

সোণেশ্বৰ—Sir, Sir, I—I—

হেড্‌মাষ্টাৰ—Don't mind. But you Garden-Babus ought to learn manners. You are so many brutes.

সোণেশ্বৰ উঠিবলৈ খোজাত হেড্‌মাষ্টাৰে আকৌ তেওঁক বহিবলৈ কলে। ইবিলাক ল'ৰা ভৰ্ত্তি হোৱাৰ লগতে বটু বাপুও ভৰ্ত্তি হ'ল। সোণেশ্বৰ আৰু হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয় আটাইবিলাক যাবলৈ ওলাল। হুলৰ বাবাণ্ডা পোৱাত সোণেশ্বৰে কি বুলিনো হেড্‌মাষ্টাৰক খাতিৰ কৰিব একো ধৰিব নোৱাৰি, জেপৰ পৰা চুৰটৰ টেমাটো উলিয়াই তাকে তেওঁলৈ আগবঢ়াই কৈছে—"Wish a cigarette, Sir." হেড্‌মাষ্টাৰে উত্তৰ দিলে, —"No". সোণেশ্বৰ—"Very good cigarette, Sir. The Europeans smoke. American and London make cigarette, Sir. Not Japanese, or German make.

হেড্‌মাষ্টাৰ—Damn your Japan and German, I don't smoke, man.

সোণেশ্বৰে আৰু এবাৰ এইদৰে বাধা পাই কি কৰিব একো বুজিব নোৱাৰি নিজৰ মুখতেই চুৰটটো দি দিয়াচলাইৰ কাঠী এটা মাৰিবলৈ সাজু হৈছে মাথোন, হেড্‌মাষ্টাৰে বজ্ৰগম্ভীৰ স্বৰেৰে কলে, “Don’t smoke man. Don’t you know this is a school and not a Tea Garden Kal Ghar ?” আৰু অলপ নমা সুৰত “I have no patience with these foolish Cockscombs—these Dangariyas”—ওচৰেৰে যোৱা এজন শিক্ষকৰ কাণত।

লাংটিং বাগিচাৰ বৰকেৰাণীয়ে—যাৰ নিজৰ বাগিচাত আৰু নিজৰ গাৰ্ড়ত—এনে অখণ্ড প্ৰতাপ—এনে লটি-ঘটি সহি বৰ মনস্তাপেৰে স্কুলৰ কম্পাউণ্ডৰ বাহিৰলৈ আহিল আৰু “Good-bye Sir” বুলি চেলাম এটা দি ভেঁা ভেঁা কৰি গুচি গ’ল। হেড্‌মাষ্টাৰ মহোদয়ে manners নজনা মানুহটোৰ চেলামটোও গ্ৰহণ নকৰিলে।

(৪)

ইয়াৰ দুবছৰমানৰ পাচত। স্কুলৰ গৰমৰ বন্ধৰ দিন ওচৰ চাপিছে। সকলো ছাত্ৰই সপ্তাহ গণনা শেষ কৰি দিন গণনাত ধৰিছে। বৰকেৰাণীৰ বৰমইনাই কাগজ এখনত মাৰ্চ্চ মাহৰ আদিৰে পৰা বন্ধৰ আৰম্ভলৈ দিনবোৰ এটা এটাকৈ লিখি শোৱা চাঙৰ খাঁতিতে আঁৰি থৈছিল আৰু নিতৌ গধূলি শুবৰ

সময়ত এটা এটাকৈ কাটি কাটি গৈছিল,—জানোবা এইদৰে অপমান কৰিলে বাকী দিনকেইটা কিছু সোনকালেই গুচি যায়। তেওঁৰ সেই কাকতত আৰু ৫।৭ টামান কাটিবলৈহে বাকী।

এনেতে এটি আকস্মিক ঘটনাত বটু বাপুৰ অনেক দূৰ উন্নতি হৈ পৰিল। ইন্সপেক্টৰ চাহাবৰ অনুগ্ৰহত এটা খালি থকা অস্থায়ী মাষ্টাৰী কামত নতুনকৈ এজন বঙালী বি. এ. ভৰ্ত্তি হৈ বন্ধৰ ঠিক আগতে হাজিৰ হবৰ আদেশ পাইছে, যাতে তেখেতৰ বন্ধৰ তলবখিনি ইমান কষ্ট কৰি বা অনুগ্ৰহ কৰি অসমীয়াক শিক্ষা দিবলৈ অহাৰ পুৰস্কাৰ হয়। ইন্সপেক্টৰ আৰু হেড্‌মাষ্টাৰ চাৰিওফালে সেই মাষ্টাৰজনৰ প্ৰশংসা ৰতি ফুৰিছে যে তেওঁ এজন Ideal Teacher, 'আদৰ্শ শিক্ষক'। গতিকে 'আদৰ্শ শিক্ষকে' Direct Methodৰ আদৰ্শ দিবলৈ বুলি আৰু শ্ৰেণীলৈ গৈ বটু বাপুৰ শ্ৰেণীত সেই-দিনা হাজিৰা কৰিবলগীয়া হ'ল। বঙালী সভ্য মানুহ স্বভাৱতে অসভ্য অসমীয়া নাম তেওঁৰ মুখত নাহে—'ৰাতিৰামক ৰন্তিৰৌ', 'ভদ্ৰেশ্বৰক বদেৰচৰ', 'খগেন্দ্ৰক কগেন্দৰ' ইত্যাদিকৈ ডাকি শেষত বটুকান্ত শৰ্ম্মাৰ নামটোক মাতিলে 'বটকৃষ্ণ শৰ্ম্মা'। ছাঁত কৰে এই লেতেৰা পুৰণা নামটোৰ বদলি এনে সুন্দৰ বঙালী সভ্য-ভব্য নামটো হোৱাত বটু বাপুৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল। তেওঁ তেতিয়াই স্থিৰ কৰিলে যে তেওঁ বটকৃষ্ণ

শৰ্ম্মাহে লিখিব। কোৱা অনাৱশ্যক যে তাৰ পাচৰ পৰা বটু বাপু বটকৃষ্ণ বাবু নামে প্ৰখ্যাত হৈ পৰিল। তেওঁৰ নিজ গাৱঁতো এই কথা ৰজনজনা হৈ গ'ল যে মাষ্টাৰসকলে পঢ়াত বিশেষ ভাল পাই বটু বাপুৰ আগৰকলীয়া কুৰ্দ্ধচ নামটো গুচাই চাহাবৰ হতুৱাই তেওঁক এই নতুন বিভোপন নামটো দিছে। পঞ্জিকাত এই নামটো অৱশ্যে অনেকেই ছপা হোৱা দেখিছিল, অনেকে ভাবিলে বটু বাপুৰ নাম পঞ্জিকাতো ছপা হয়, অৱশ্যে সি কালত এটা পুৰুষ হব।

(৫)

এইদৰে আৰু বছৰ দুই গ'ল। আছিল ইং ১৯২১ চন। তেতিয়া বটু বাপু আৰু বৰকেৰাণীৰ বাপু দুয়ো অষ্টম মান শ্ৰেণীত পঢ়ে। গান্ধী ৰাজাৰ আৰ্ত্তৰাৱে দেশ বিয়পি পৰিছে। উকীল-মোক্তাৰে কাছাৰী নকৰে। ছাত্ৰই স্কুলত নপঢ়ে। চৰকাৰী বিষয়াই বিষয় নাখায়। দোকানীয়ে দোকান নিদিয়ে। চাৰিওফালে অহিংস অসহযোগ। পালে পালে মানুহ ফাটকত যায়। বাটে বাটে গান্ধী মহাৰাজাৰ জয় দি চেঙেৰা ছলিবিলাকে সমদল কৰে। পুলিচে ধৰি ধৰি কোবায়। গা ফাটি তেজ ওলায়। গান্ধীৰ জয় গোৱা আৰু বেছি হয়।

বটু বাপুৰ স্কুলত Strike। গান্ধী ৰাজা নগৰক আহিছে। আজি পুৱা হাজাৰ হাজাৰ মানুহে তেওঁক ষ্টেশ্যনৰ পৰা বৰি

আনিছে। দুপৰীয়া বাৰ বজাৰ পৰা মিটিং। হেড্‌মাষ্টাৰে ওপৰৰ পৰা হুকুম পাইছে, কোনো ছাত্ৰ বা মাষ্টাৰ মিটিঙক যাব নোৱাৰে। গতিকে ছাত্ৰবিলাকে মুঠ বান্ধি স্কুলক নগৈ মিটিং চাবলৈ গ'ল। তাৰ ভিতৰত বটু বাপু আৰু বৰকেৰাণীৰ ল'ৰাও।

মিটিঙত চাৰিওফালে বৰ উত্তেজনা। ইফালে মানুহ সিফালে মানুহ। গান্ধী ৰাজা ঠিক এক বজাত মিটিঙলৈ আহিব। ৰাইজৰ মাজত এটা উৎসাহ, আনন্দ, উত্তেজনা আৰু ভয়ৰ অপূৰ্ব্ব মিহলি ভাব। ৰাইজ উগুল-থুগুল্। এনেতে পাৰিষদবৰ্গেৰে সৈতে গান্ধী ৰাজাক মিটিঙৰ থলৰ মূৰত দেখা গ'ল। বান্ধি থোৱা পখি গিৰিপ কৰি বান্ধ ভাঙি বিশ্বাশবদে ওলাই পৰিল ; ডাৱৰে গুম কৰি থোৱা আকাশৰ পৰা ধুম-ধুম কৰি বৰষুণ পৰিল ; নিশ্চল হৈ থকা প্ৰকৃতিত ধুমুহাৰ প্ৰচণ্ড ঢৌ উঠিল। মানুহৰ মাজতো তেনে হ'ল।

কিছুমান চেঙেলীয়া ডেকাই মূৰত গান্ধী টুপী, গাত খদ্দৰৰ কুৰ্ত্তা পিন্ধি চাৰিওফালে লৰি ফুৰিছে। কাৰো একো কাম নাই। অথচ গাত চুৰ্ত্তিও নাই। পুলিচ কেইজনমান অলপ দূৰত আছিল। লৰি ফুৰোঁতে কিছুমান ল'ৰা গৈ তাহাঁতৰ মাজ সোমাল। কাৰবাৰ গাত পৰিল।...

আৰু ক'ত ৰক্ষা! পুলিচে ল'ৰাহঁতক ধৰিলে। ধৰি থানালৈ লৈ গ'ল।

তাৰ ভিতৰত বটু বাপু আৰু বৰকেৰাণীৰ পুত্ৰ।

*　　*　　*　　*

গান্ধী ৰাজা আহিল, গ'ল। অহিংস অসহযোগ নিজ্ৰা হ'ল। উকীল-মোক্তাৰে কাছাৰী ধৰিলে। বিষয়াই দুগুণ উৎসাহেৰে চৰকাৰী কাম কৰিলে। দোকানীয়ে আগতো কৰি ডাণ্ডৰ কৰি দোকান দিলে। ওপৰৰ পৰা হুকুম আহিল। যিবিলাক ছাত্ৰই স্কুল-কলেজ এৰিলে সিহঁতে "অনুতাপ কৰিলে", আকৌ স্কুল-কলেজক আহিল।

বৰকেৰাণীৰ ল'ৰাই বাপেকৰ বাগিচাত্তে ভলৰ কাজৰ মহৰি হ'ল। কিন্তু বটু বাপুৰ স্কুললৈকো অহা নহল, পঢ়াও নহল আৰু কোনো কামো কপালত নিমিলিল।

(৬)

এতেকে বটু বাপুৱে বটকৃষ্ণ নামটোকে সাৰোগত কৰি ব্যৱসায় কৰিবলৈ মন মেলিলে।

ব্যৱসায়ত লেঠা। মূলধন লাগে। ব্যৱসায়ৰ যে কিবা শিকিবলগীয়া আছে এনে কথা নহয়। বস্তুবিনি কিনি তাতে লাভ ধৰি তাকে বেচা অতি সাধাৰণ বুদ্ধিৰ কাম। কিন্তু মূল-ধন আহে ক'ৰ পৰা? এই চিন্তাই বটু বাপুক ব্যাকুল কৰিলে।

এই সময়ত দেশী কাৰবাৰ কৰা, সূতা কটা, খদ্দৰৰ কাপোৰ বেচা, এনেবোৰ ব্যাপাৰৰ মহাধূম। বঙালী কাকতবোৰত নানা ৰকম বিজ্ঞাপন ছপা হয়। কোনোটো কাৰবাৰত ঘৰত বহি মাহেকত ডেৰ শ টকা আৰ্জিব পাৰি। কোনোটোত অলপ ইফাল-সিফাল কৰিলেই হাজাৰ টকা লাভ হয়। কোনোটোত এশ টকা খটালে অলপ দিনৰ ভিতৰতে লক্ষপতি হব পাৰি, ইত্যাদি।

বটকৃষ্ণৰো এনে এটি কাৰবাৰত যোগ দিবৰ মন গ'ল। এখন বঙালী কাকতত এটা বিজ্ঞাপন ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰেৰে সদায় ওলায়। বটু বাপুয়ে ভাবে এই কাৰবাৰ কৰিলে ভাল লাভ হব পাৰে। শেষত কিবা প্ৰকাৰে মাকে সাঁচি থোৱা টকা দহোটা আনি তেওঁ সেই কাৰবাৰ কৰিবৰ মন কৰিলে।

বিজ্ঞাপনটো এই :—

মজাৰ কথা। বিশ্বাস কৰিবেন না। লাভবান না হইলেও খুশি হইবেন। যদি অল্প ব্যয়ে মজা লুটিতে চান তবে পত্ৰ লিখুন।

স্বদেশী প্ৰচাৰ

একশ দেশী চাদৰ

পাঁচ টাকা মাত্ৰ

ভিঃ পিঃ তে পাঠান হইবে।

বটু বাপুৱে, বটকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য, C. E. (Student Class

Eight), বিজ্ঞাপনত দিয়া ঠিকনালৈ চিঠি দিলে যেন অৰ্ডাৰ পোৱা মাত্ৰে বিজ্ঞাপনত লেখা মতে মাল ভিঃ পিঃ ডাকত সৰবৰাহ কৰা হয়।

চিঠি লেখি বটু বাপুৱে বেপাৰৰ হিচাপতে লাগিল। এক শ চাদৰ যদি খনত আঠ অনাকৈয়ো বেচে তেন্তে তেওঁৰ পঞ্চাশ টকা হব। খৰচ-পত্ৰ বাদে অন্ততঃ ৩৫৲ টকা লাভ হব। তেতিয়া তাৰে আৰু পাঁচ-ছয় শ চাদৰ আনি ওচৰতে থকা কেঁঞাৰ গোলাত দিলে তেওঁৰ দুই আঢ়ৈ শ টকাতো লাভ হব। তেতিয়া আৰু আন Business ৰ কথা ভাবিব পাৰি।

কোন দিনা পাচেল আহে বটুৱে দিন গণে। এনেকৈ এদিনত এক সপ্তাহ কৰি আঠ দিনমান গ'ল। তাৰ পাচত এদিন ডাক ঘৰৰ পৰা পিয়নে খবৰ দিলে যে বটু বাপুৰ নামত এটা V. P. মাল আহিছে। খৰচ সকলো ৫।৶৹ অনা।

শুনি বটু বাপুৰ উৎকণ্ঠাৰ শেষ নাই। এশ চাদৰৰ পাৰ্চেল ডাকত আনিব নোৱাৰি। ৰেলৰ ৰচিদখনহে ভিঃ পিঃ হৈ আহিল হবলা।

বটু বাপুৱে টকা লৈ ডাক ঘৰলৈ গ'ল। তাৰ পৰা V. P. খামটো ললে। খামটোৰ ভিতৰত খহ খহ কৰে এইবোৰ কি ? ডাকঘৰৰ পৰা বাহিৰলৈ আহিল। তাৰ পৰা ওলাল সুন্দৰকৈ ছপোৱা কাগজ এখন। তাত লেখা আছে—

—"অৱশ্যে ঠকিলেন। কিন্তু নিশ্চয় সস্তাই অনেক আমোদ পাইলেন।"

—আৰু কাগজৰ পৰা ওলাল কেইটামান চাহৰ দানা।

বটু বাপুৱে প্ৰথমতে বিশ্বাসকে কৰিব নোৱাৰিছিল—কি হ'ল।

বহুত পৰৰ পাচত তভি উঠি—বিজ্ঞাপনৰ আচল অৰ্থ বুজিলে। গণি চাই দেখে—ঠিক এশটা চাহ-পাতৰ দানা পাঁচ টকাত V. P. হৈ আহিছে।

—সমাপ্ত—